परमार्थसुधा

त्रैमासिक-संस्कृत-पत्रिका

परमार्थसुधा

(त्रैमासिक-संस्कृत-पत्रिका)

वर्षस्तृतीयः * अङ्कस्तृतीयः

चैत्र–वैशाख–ज्येष्ठमासाः

संवत्सरः-२०३६

सम्पादकः — श्रीसत्यनारायणशर्मा

सहसम्पादकः — श्रीवासुदेवद्विवेदी शास्त्री

प्रकाशकः
श्रीसोहनलालः
मन्त्री, परमार्थन्यासः
मुडहू, राँची (बिहार)

●

प्राप्तिस्थानं, पत्र-लेख-मूल्यादि-प्रेषणसङ्केतश्च—
श्रीविद्याधरद्विवेदी
व्यवस्थापकः – परमार्थसुधा
सार्वभौम-संस्कृत-प्रचार-कार्यालयः
डी० ३८।११०, हौजकटोरा, वाराणसी
(उत्तर-प्रदेशः), दूरभाषः – ६६०२१

●

वार्षिकं मूल्यम्—दश रूप्यकाणि
विदेशेषु – दश डालराणि

●

मुद्रकः
बैजनाथ प्रसाद
कल्पना प्रेस
रामकटोरा रोड, वाराणसी ।

विषया लेखकाश्च

★

परमार्थसूक्तयः

कस्मै देवाय हविषा विधेम

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥१॥

य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।
यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥२॥

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इन्द्राजा जगतो बभूव ।
य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥३॥

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रं रसया सहाहुः ।
यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥४॥

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळ्हा येन स्वः स्तभितं येन नाकः ।
यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥५॥

यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने ।
यत्राधि सूर उदितो विभाति कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥६॥

—ऋग्वेदात् १०।१०।१२१

पाणिनियुगे लिपिज्ञानमुद्दिश्य प्रतीच्ये जगति पर्यालोचनम्

श्रीसत्यनारायणशर्मा

ज्ञानालोकस्योपासनार्थं लेखनक्रियाया महत्त्वमक्षुण्णमप्रतिहतञ्च विद्यते । आचार्यसन्निधिरुपकरोति, परं ग्रन्थाभावे ज्ञानार्जनसाधनाया मुकुलप्रस्फुटनं दुष्करायत एव । साभ्यतिकसांस्कृतिकप्रगत्योर्दुष्करत्वं नास्त्यतश्चर्यं लिपिज्ञानाभावे । मानवसभ्यताया इतिवृत्ते लेखनक्रियायाः स्थानस्य गरिमाणं न कोऽपि निराकर्त्तुं शक्नुते । खिस्तप्राक्तनभारतस्य साभ्यतिकसांस्कृतिकप्रगत्योर्महार्घत्वन्तु मुक्तकण्ठेन सर्वे पश्चिमीयविद्वांसः स्वीचक्रुः, परमूनविंशतिशतक एवंविधा विद्वांसोऽप्यवलोक्यन्ते स्म ये पाणिनीयकाले पाणिनीयकालात्पूर्वञ्च भारतवर्षे लेखनकार्यस्यास्तित्वं प्रति सशङ्का आसन् । अस्मिन् सन्दर्भे निर्दिश्यते आचार्यमोक्षमूलरस्यापि मतं यदसौ ब्राह्मणानामारम्भिकधर्मसम्बन्धिसंस्कृतसाहित्येतिहासाख्ये पुस्तके प्रकटीचकार । परं मतमिदं पाणिनीयव्याकरणस्य सुविख्यातोऽध्येता शर्मण्यदेशीयो विद्वान् थिओदोर गोल्डष्टयूकर एकषष्ट्यधिकाष्टशताधिकसहस्रतमे खिस्तीयाब्द एव स्वके निबन्धे सुतीक्ष्णयुक्तिभिः खण्डयाञ्चकार । असौ महर्षिं पाणिनिं तस्याष्टाध्यायीञ्चोद्दिश्य यल्लिलेख तत्र प्रकटितमतमद्यापि प्रतीच्यजगतो विद्वद्भिराद्रियते, अनुसन्धित्सूनां सुरगवीव्याकरणमहार्णवे प्रविविक्षूणां मनांसि आप्याययति च । कात्यायनं पतञ्जलिञ्चोद्दिश्य लिखिते पुस्तके, यस्य प्रकाशनं भारते वाराणस्यां बभूव, आचार्यकीलहोर्नो भूमिकायां विद्वांसमिमं भूरिशः प्रशंसन्नस्य पाणिनीयाष्टाध्यायीपरिशीलनं श्लाघमानो विदुषोऽस्य महाभाष्यानुशीलनस्य धैर्यं, सूक्ष्मतां, सर्वाङ्गीणताञ्च प्रख्यापयामास । शतवर्षानन्तरमप्याचार्यगोल्डष्टयूकरेणाधिगतं पाणिनीयव्याकरणस्य पातञ्जलमहाभाष्यस्य च ज्ञानं पश्चिमीयजगति न कोऽप्यतिशेत इति कीलहोर्नाख्यो विद्याविशिष्टोऽध्यापकः सदार्ढ्यं मेने ।

यस्मिन् युगे यवनदेशेऽफलातूनोऽरस्तू वा जिजीव तदा सांस्कृतिकदृष्ट्याऽद्भुतामनतिशायिनीं प्रगतिं दर्शयतो भारतस्य निवासिनो विद्वांसो लेखितुं न शेकुर्लिपेरस्तित्वाभावा

दिति निष्कर्षणमाचार्यगोल्डष्टयूकरं विस्मापयते स्म। विदुषोऽस्य दृष्टौ कल्पनेयं सुदुष्करा यल्लेखनज्ञानविरहितैका जातिः साम्यतिकक्षेत्रे ईदृशीमद्भुतामुन्नतिं पुराकाले कृतवती। सूत्राणां वेदविभागब्राह्मणानाञ्च युगेभ्योऽपि प्राक् संहितायुगे भारते सभ्यजीवनस्य दर्शनं बोभूयते। हेम्नो भूषणान्यासन्, स्ववयो रक्षार्थमायुधान्यपि निर्मीयन्ते स्म, चेतसः श्रान्त्यपनोदनार्थमात्मप्रसादनार्थं शिवेतररक्षणार्थञ्च सञ्ज्ञातयन्त्राणि खलु निचीयन्ते स्म, शर्मसम्पादयित्री कला आराध्यते स्म, द्रुतगामिस्यन्दनाः सञ्चाल्यन्ते स्म, व्याधिनिवारणार्थमौषधानि प्रस्तुतीक्रियन्ते स्म; कालविभाजनस्य विलक्षणसूक्ष्मत्वमासीद् विस्मयावहं, सम्पत्तेरादानप्रदानार्थं क्रयविक्रयप्रथापि नासीदविदिता। किमिदं तर्कानुमतमस्ति यद् युगादस्माद् बहुशतकानन्तरं भारतवर्षस्याप्रतिमो वैयाकरणो यो व्याकरणशास्त्रस्य सर्वाधिकपाण्डित्यद्योतिनीं कृतिं रचयामास, लिपिज्ञानानभिज्ञो बभूव ? इत्थमाचार्यो गोल्डष्टयूकरः पुराकालिकभारते लिपिज्ञानानस्तित्वमतं ध्वंसमानो बहुविधतर्कैः स्वमतं साधयति। सामाजिकव्यवस्थाविकसनदृढीकरणस्य यद् रूपं पाणिनीयसूत्रेष्ववलोक्यते तत् प्रति चक्षुषी निमील्यैव खल्वित्थमूहितुं पार्यते।

पाणिनीयव्याकरणस्याध्येतारो जानन्त्येव यच्चतुर्थपादस्य प्रथमाध्याये ऊनपञ्चाशं सूत्रमस्ति यवनानीति। शब्दस्यास्य वार्त्तिककारो महर्षिः पतञ्जलिश्चोभावेव यवनानां लिपिरित्यर्थं चक्रतुः। आचार्यो गोल्डष्टयूकरः स्वके निबन्धे स्वमतं द्रढयितुं सूत्रमिदमुद्धरन् पृच्छति—किमिदं सम्भवं यद् गान्धारनिवासी पाणिनिर्यद्यसौ म्यूलरमतानुसारं दारियुसकालानन्तरं संसारेऽस्मिन्नुवास, पारस्यदेशे लेखनक्रियासीदिति ज्ञानादनभिज्ञो बभूव ? यदि नहि, तर्हि किमसौ स्वव्याकरणरचनासु ज्ञानस्यास्योपयोगं नाकरिष्यत्, यद्यसौ प्रागेव लेखनक्रियानिष्णातो नासीत्; पारस्यलिपिज्ञाननिरपेक्षः। गोल्डष्टयूकरस्य मतानुसारं यवनानीति सूत्रं पारस्यदेशीयलिपिं सूचयति या दारियुसकालात्पूर्वमपि प्रचलिताऽऽसीत्। भारतीयानां लिप्या लिपेरस्या यदसादृश्यमासीत्तदष्टाध्यायीप्रणेतारं यवनानीतिसूत्ररचनायै किल प्रेरयामास।

ननु लिपिकार एकल एव शब्दोऽस्ति किं यः पाणिनेर्लेखनक्रियाज्ञानमभिसूचयति ? नैवम्। अष्टाध्याय्यां तृतीये पादे द्वितीयाध्याय एकविंशतितमे सूत्रे शब्दोऽयं लभ्यते। आचार्यो गोल्डष्टयूकरोऽत्र विषये मोक्षमूलरस्य मतं प्रबलयुक्तिभिरचखण्डत। न केवलं लिपिकारः, अष्टाध्याय्यां सन्ति बहवः शब्दा यैः पाणिनीययुगे लेखनक्रिया प्रचलिताऽऽसीदिति मतं दृढीभवति। अपरशब्दानामभावेप्येक एवैवंविधः शब्दस्तु भ्रान्तिनिरसनार्थमलम्। ननु मोक्षमूलरो नासीदत्र अविनेयः, असौ स्वकं पक्षपातराहित्यं निबन्धावसाने स्पष्टयाम्बभूव—'अपि वा मया ब्राह्मणेषु सूत्रग्रन्थेषु च कतिपये शब्दा अनवलोकिता येषु पाणिनिप्राक्तने भारते वर्षे लिपिज्ञानास्तित्वस्य प्रमाणानि प्राप्यन्ते। तेषां गोपनं नासीन्मदीये मनसि।

आचार्यो गोल्डष्टयूकरस्तु पाणिनीयकृतौ न केवलमेकमेव सूत्रमेवंविधमद्राक्षीत्, स्वके निबन्धेऽसौ बहूनि पदानि व्याकुर्वाणः स्वमतं दृढीकरोति यन्महामुनिः पाणिनिर्नासीत् केवलं लेखनकलावित्तस्य व्याकरणरचनाकौशलं लिखिताक्षरप्रयोगं विना सम्भवं नाभविष्यत् ।

पुराकालिके भारतीयवाङ्मये पुस्तकमसिपत्रादिशब्दानामभावो, वैदिकसूक्तेषु तेषामनुपस्थितिर्लेखनकलानभिज्ञतां सूचयतीति मोक्षमूलरस्यापत्तिं निराकरिष्णुर्गोल्डष्टयूकरो बहुविधतर्कानुपन्यास्यत् । पाणिनेरुद्देश्यमासीद् व्याकरणस्य रचना । चिकीर्षितमिदमवाप्तुकामेन मुनिना ऐतिह्यदृष्ट्योपयोगिशब्दा अपि अनायासेनैव प्रयुयुजिरे, परमनुमितिरियं नास्ति तर्कसम्मता यत् सूत्रेष्वनुपलब्धशब्दानां भाषास्वप्यभावः स्यात् । महर्षिपाणिनेश्चिकीर्षितमादर्शव्याकरणस्य विधिरासीन्न तु तदानीन्तनलोकसंस्थितेश्चित्रणम् ।

गोल्डष्टयूकरः पुस्तकलेखनीलेखनक्रियादिशब्दानामभावारोपं निरस्यन् स्वके निबन्धे पाठकानां ध्यानं लिपिशब्दस्य मूलं लिख्धातुं प्रत्याकर्षति । अधि इङ् अथवा वच् धातोः प्रयोगो लिखितकृतीनामुपस्थितिं न प्रमाणीकरोत्यत्रासौ मोक्षमूलरस्य तर्काद् विसंवदतीति चेन्न । इदमप्यसौ उररीकुरुते यदनुवाकप्रश्नमण्डलपाठवर्गसूक्तादिशब्दानां लातीनिशब्देन लिबरेण सह यवनदेशीयशब्देन बिब्लोसेन वा साम्यं नास्ति ययोरर्थौ स्तः क्रमशो विटपाभ्यन्तरस्य वल्कलं पैपिरसनाम्नो द्रुमस्याभ्यन्तरवल्कलञ्च । परं प्राचीनभारतीयवाङ्मये पुस्तकार्थद्योती पुस्तकखण्डद्योती वा कश्चिदपि शब्दो नोपलभ्यते यस्य लातीनियवनशब्दैः तुलना सम्भवा स्यादित्यूहनमसौ सदाढर्यं प्रत्यादिदेश ।

आचार्यमोक्षमूलरस्यैव कथनेन सन्दर्भेऽस्मिन्नसौ तस्य मतं खण्डयति । मोक्षमूलरो ब्राह्मणानां मौखिकपरम्परया ग्रन्थसंरक्षणसिद्धान्तं समर्थयते परं पटलशब्दकारणात्सूत्रप्रणेतॄणां लेखनकार्याभिज्ञतामनुमन्तुं किञ्चिदुत्सहते स्म । ब्राह्मणानां विभाजने पटलशब्दाभावः सूत्राणां विभाजने पटलशब्दप्रयोगो ब्राह्मणयुगे लेखनक्रियाभावं दर्शयतीति मन्वानो मोक्षमूलरोऽत्र पूर्णतया काण्ड इति शब्दं विसस्मार । पटलशब्दमसौ लिबेरशब्दस्य बिब्लोसशब्दस्य च समानार्थकं मेने । तस्मात् पुस्तकार्थकं तैत्तिरीयसंहितायां तैत्तिरीयब्राह्मणेषु च ग्रन्थविभाजनमुद्दिश्य प्रयुक्तं काण्ड इति शब्दं प्रति गोल्डष्टयूकरः पाठकानामवधानं समैहिष्ट । पश्चाद्वर्त्तिनि काले तु काण्डशब्दस्य पुष्कलः प्रयोगो दृश्यते । काम्येष्टिकाण्डः, पौरोडाशिककाण्डः, आग्नेयकाण्डो, होत्रकाण्डोऽध्वर्युकाण्डो, यजमानकाण्डस्तत्रकाण्डो वा । काण्डशब्दः प्रतीच्ये जगति पुस्तकार्थं प्रयुक्तशब्दवदेव शब्दः ।

[२]

पाणिनिकालिके भारते वर्षे लिपिज्ञानमुद्दिश्याचार्यो मोक्षमूलरसूग्रन्थशब्दयोर्यमर्थञ्चकार तं प्रत्यादिशन्नाचार्यो गोल्डष्टयूकरस्तु सूत्रग्रन्थशब्दाभ्यां पुराकालिके भारते पाणिनियुगे पाणिनि-

प्राक्तनयुगे च लेखनक्रिया प्रचलिताऽऽसीदिति तथ्यं पुष्णाति । मोक्षमूलरस्तु नियमपङ्क्तिग्रथनं निबन्धरचनायां विचारगुम्फनमतिरिच्य नान्यत्पश्यन् ग्रन्थतोऽर्थतश्चेति शब्दद्वयं व्याचिख्यासुर्विवृणुते 'परवर्त्तिनि भारतीयसाहित्ये तु ग्रन्थशब्दः पुस्तकाय प्रयुज्यते स्मेति सत्यं, ग्रन्थस्य नासीदेवंभूतोऽर्थः ।' प्रस्तुतं गोल्डष्ट्यूकरस्सूत्रशब्दस्य मोक्षमूलरेण विश्लेषणमतर्कसहं मत्वा प्रत्याचचक्षे । सूत्रेति शब्दस्य व्यवहारस्तु ग्रन्थाय सूत्राय द्वाभ्यामेव शास्त्रेषु दृश्यते । कतम आसीत्प्राक्तनः ? काशिकावृत्तौ महर्षेः पाणिनेरष्टाध्यायीमुद्दिश्य गणसूत्रमित्येकवचनात्मकमभिधानं प्रयुज्यते; पञ्चसूत्राणि चोद्दिश्य बहुवचनस्य प्रयोगोऽपि लभ्यते-पञ्चभिश्च सूत्रैरात्मनेपदमिति । महर्षिपतञ्जलिः पाणिनीयव्याकरणभाष्यस्योपोद्घाते बहुवचनं प्रयुयुजे, सूत्राणि चाप्यधीयान इष्यते वैयाकरण इति । परं स्वयं महर्षिः पाणिनिस्तु सूत्रेतिशब्दं नियमसमाहारायैव प्रयुयुजे, न तु नियमविशेषाय । दर्शनीये स्तश्चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे पञ्चषष्टितमं सूत्रं सूत्राच्च कोपधाच्चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे दशाधिकशततमं सूत्रञ्च यत्रासौ भिक्षुनटसूत्रयोरिति लिलेख । चतुर्थाध्याये द्वितीयपादे षष्टितमे सूत्रे पञ्चमाध्याये प्रथमपादेऽष्टपञ्चाशसूत्रे समसनहेतुत्वान्नास्ति वचननिर्धारणं सुस्पष्टं परं वार्त्तिके काशिकायाञ्च यो हि शब्दप्रयोगो लभ्यते तमनुस्मरन्नाचार्यो गोल्डष्ट्यूकरोऽत्रापि सूत्रेति शब्दस्यैकवचनत्वमेव निष्पादयति । कल्पसूत्रमधीते, कल्पसूत्रम्, अष्टाध्याय्याः परिमाणमस्य सूत्रस्याष्टकं पाणिनीयमिति । पातञ्जलमहाभाष्येऽप्येकवचनप्रयोगो वीक्ष्यते—शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः । इत्थं गोल्डष्ट्यूकरः प्रमाणपुरस्सरं संशयच्छेदितया सूत्रेति शब्दस्य मौलिकार्थं निश्चिनोति । पुस्तकाय प्रयुक्तः शब्दोऽयं पटलकाण्डवदेव वस्तुन्याधारितो, न त्वदृश्यभावाधारितः । लन्दनस्थे पेरिसस्थे च प्राचीनग्रन्थसंग्रहागारे प्राचीनतालपत्रीयसंस्कृतपाण्डुलिपयस्सूत्रेणैवोपनिबद्धाः सन्ति । ग्रन्थरक्षणस्य पुरातनपरम्परामिमां भारतीया दीर्घकालं यावद् ररक्षुरिति नास्त्यविदितमैतिह्यरसाकाङ्क्षिणाम् । पद्धतेरपरिवर्त्तनमवलोक्यते विभिन्नासु सभ्यतासु पारम्पर्येण, न तु श्रैष्ठ्यात् । कतिचिच्छतकपुरातनानां हस्तलिखितग्रन्थानां स्वरूपमिदं परिचाययति अजनाभवर्षस्य सभ्यतायाः प्राचीनतमयुगस्यापि ग्रन्थनिबन्धनपद्धतिम् । जर्मनभाषायां व्यवहृतस्य बांदशब्दस्य व्यवहारं सूत्रेति शब्दवदेव दिदृक्षमाणोऽनुसन्धाताऽसौ सूत्रग्रन्थयोर्भावसाम्यं पुष्णाति ।

सूत्ररचनायाश्चिकीर्षितमासीत्केवलं स्मृतिसौलभ्यमिति धारणां गोल्डष्ट्यूकरोऽञ्जसा निराकुरुते । मोक्षमूलरस्य मतानुसारमेवंविधसाहित्यसृष्टिः केवलं भारतीयगुरुकुलेषु किल सम्भवा । समग्रग्रन्थकण्ठस्थीकरणानन्तरं भाष्यसाहाय्येनार्थोपलब्धिः । मोक्षमूलरेण विहितस्य सूत्ररचनाहेतुनिर्देशस्यासमीचीनतां निर्दिशन् गोल्डष्ट्यूकरो नैजं मतं निरदिक्षत् । पुराकालिकभारतीयविदुषां छात्राणाञ्चाद्भुतस्मृतिसामर्थ्यमत्र नास्ति विस्मरणीयम् । यस्मिन् युगे वेदाः कण्ठस्थीक्रियन्ते स्म, तदा सूत्ररूपेण शब्दानां सङ्कुचने किं प्रयोजनमासीत् ? शब्दविस्तरं

परित्यज्याल्पैरेव शब्दैर्भावप्रकटीकरणानन्दस्य हेतुर्नासीत् स्मृतिसौलभ्यं, ग्रन्थलेखनोपयोगिपत्राणामपर्याप्तिरेव हेतुभूता। अतस्तु सङ्क्षिप्तीकरणस्यैवंविधः प्रयासः। वैदिकसूक्तानां यज्ञीयब्राह्मणानाञ्च सूत्ररूपत्वं नासीत् सम्भवं, परं व्याकरणस्य दर्शनस्य वा रचना रूपेऽस्मिन् सम्भाव्याऽऽसीत्। नहि सर्वे सूत्रकाराः सामग्रीणामभावात् सूत्राणि रचयितुं विवशीकृताः। अनुकरणपरायणा अपि ग्रन्थकाराः सूत्राणि रचयाञ्चक्रुः। सूत्राणां रूपवैभिन्न्यमधिजिगमिषन्नसौ प्रतीचीनविद्यानुरागी पाणिनीयसूत्रे प्रौढगभीरसङ्क्षेपमद्राक्षीत्, बौद्धानां सूत्रेषु खलु श्रमावहं वाक्प्रपञ्चम्।

सूत्रशब्दवद् ग्रन्थशब्दोऽपि लिखितपुस्तकार्थं प्रयुज्यते स्म। आचार्यो बेवरो यः स्वके भारतीयसाहित्येतिहासव्याख्यानसंग्रहे महर्षिं पाणिनिं ख्रिस्तस्य द्वितीयशतके स्थापयितुं येते स्वके भारताध्ययनमित्याख्यस्य ग्रन्थस्य चतुर्थे भागे पाणिनीयग्रन्थशब्दस्य पुस्तकपर्यायतां स्पष्टत एव स्वीचकार, बटलिङ्करोथयोः ग्रन्थपदस्य रचनार्थत्वमुद्धरन्। उद्धरणस्य हेतुं निर्दिशन् गोल्डष्टयूकरो हास्यरसोत्पादनार्थं पूजार्थमिति शब्दं प्रयुयुजे। मोक्षमूलरोऽष्टाध्याय्याश्चत्वारि सूत्राण्युद्धरति येषु ग्रन्थशब्दो विद्यते, परं चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादस्य सप्ताशीतितमे सूत्रे ग्रन्थशब्दमुद्दिश्यापत्तिं विदधाति। कैय्यटमतमुद्धरन् कृते ग्रन्थ इति सूत्रमपि प्रक्षिप्तांशं मन्यते। गोल्डष्टयूकरोऽत्रासहमतिं दर्शयंल्लिखति—स्मृतिसाहाय्येनानुक्रमणिकया वा कुत्रापि महाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादस्य षोडशाधिकशततमसूत्रोपरि कैय्यटेन स्वमतं प्रकटितमिति नानुपश्यामि। यद्येवमपि स्यात् तर्हि कैय्यटस्य शङ्काया विशिष्टं महत्त्वं नास्ति यतः पतञ्जलिश्चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादस्य पञ्चाधिकशततमसूत्रस्य वार्त्तिकस्य भाष्यं कुर्वन् सूत्रमिदं स्पष्टतो द्विवारमुद्धरति येन भृशं प्रमाणीभवति यदिदं तस्य युगेऽविद्यत, मनसा कल्पितञ्च नाम नासीत्।

महाभारते ग्रन्थशब्दस्य यः प्रयोगो दृश्यते सोऽपि पुस्तकाभिधेयः। महाभारतस्य पुरातनत्वमुद्दिश्य मोक्षमूलरो वेबरश्च द्वावेवाश्वलायनयुगे महाभारतस्यास्तित्वं स्वीचक्रतुः। द्वावेव गृह्यसूत्रात्पदमुद्धरतो यत्र महाभारतमिति पदं विद्यते। महाभारतस्य वर्तमानरूपस्याश्वलायनपूर्वस्थितिं द्वावेव प्रत्याचक्षाते। गोल्डष्टयूकरोऽप्यत्रासङ्गतिं किल नाद्राक्षीत्, परं महाभारतस्य प्राचीनरूपेऽपि ग्रन्थशब्दस्य व्यवहारो लिखितपुस्तकाय बभूवेदमसौ सदार्ढ्यं समर्थयाञ्चक्रे। महाभारतस्य शान्तिपर्वणि इमे श्लोका द्रष्टव्याः—

यदेतदुक्तं भवता वेदशास्त्रनिदर्शनम्।
एवमेतद्यथा चैतन्न गृह्णाति तथा भवान्॥
धार्यते हि त्वया ग्रन्थ उभयोर्वेदशास्त्रयोः।
न च ग्रन्थस्य तत्त्वज्ञो यथावत्त्वं नरेश्वर॥

यो हि वेदे च शास्त्रे च ग्रन्थधारणतत्परः ।
न च ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञस्तस्य तद्धारणं वृथा ॥
भारं स वहते तस्य ग्रन्थस्यार्थं न वेत्ति यः ।
यस्तु ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञो नास्य ग्रन्थागमो वृथा ॥

अत्र गोल्डष्टयूकरस्य मते भारवहनं स्पष्टतो ग्रन्थस्य लिखितरूपं निर्दिशति ।

[३]

पुराकालिकभारतीयविदुषां कण्ठस्थीकरणप्रवृत्तिकारणादन्यहेतोश्च यैर्विद्वद्भिः पाणिनियुगे पाणिनिपूर्वयुगे च लेखनक्रियाया अस्तित्वमसमर्थितं तेषां मोक्षमूलरवेबरप्रभृतीनां मतं खण्डयन् गोल्डष्टयूकरस्तदानीं लेखनक्रियाया अस्तित्वं प्रमापयितुं ग्रन्थसूत्रादिशब्दानां यद् विवेचनं कृतवान् तद् भवद्भिः श्रुतमेव ।

वर्णशब्दस्यार्थो विवृतिनिरपेक्षः । शब्दोऽयं नास्ति नवीनः, महर्षिपाणिनिना तु बहुव्यवहृतः । पाणिनियुगे लेखनक्रियाया अस्तित्वसमर्थनाय शब्दोऽयं प्रमाणपदवीं भजते । मोक्षमूलरस्तु शब्दस्यास्य प्रामाण्यं विजहौ । वर्णस्य वर्णार्थन्तु अमुना स्वीकृतं परं लिखिताक्षरेण सहास्य सम्बन्धं निराकरिष्णुरसौ ध्वनिना सह वर्णस्य वर्णत्वं साधयितुं चिचेष्टे । स्वमतपुष्टीकरणाय कस्यचिद् यवनदार्शनिकस्य वाक्यमाशिश्रिये । तर्कपद्धत्याऽनयाऽप्रभावितो गोल्डष्टयूकरस्तु अविचलितमतिस्तस्थौ । वेबरोऽपि वर्णेति शब्दं न विसस्मार परं शब्दोऽयं लिपिज्ञानस्य पुराकालेऽस्तित्वं न प्रमाणयतीति मेने । स्वके भारताध्ययनमित्याख्ये पुस्तके स्पष्टत एव स औद्दिष्ट-ध्वनिवैशिष्ट्यं प्रकटयति शब्दोऽयं, लेखनक्रियया नास्त्यत्र कोऽपि सम्बन्धः ।

वेबरमोक्षमूलरयोर्वर्णशब्दार्थप्रतिपत्तिं गोल्डष्टयूकरः सशङ्करूपेण प्रत्यादिशति । स्पष्टार्थं समुपेक्ष्य सादृश्यमौपम्यं वा यत्र प्रतिपद्यते तत्रासौ नितरां सन्दिहानः । वैशिष्ट्येन सह वर्णस्य सम्बन्धस्थापनप्रयासः किमर्थम् ? भारतीयविद्यासम्पदि कृतभूरिपरिश्रमस्य वेबराख्यस्य विदुषोऽप्यूहनममुष्मै त्वरया प्रेरितं प्रतिबभौ ।

गोल्डष्टयूकरो दार्ढ्येण वर्णशब्दस्य लिखिताक्षरार्थं मौलिकार्थमिति समर्थयाम्बभूव । महर्षिपाणिनिस्तस्य पूर्ववर्त्तिन ऋषयश्च लेखनक्रियां विविदुरिति अक्षराणां सञ्ज्ञेयं पुष्टीकरोति । अत्र कारशब्दोऽपि विचार्यः । अकार, इकार, उकारादयः । वर्णवदेवासौ । आचार्यः कात्यायनोऽत्रायोगं पश्यति, आचार्यः कैय्यटो वर्णस्यार्थमेव विस्तारयति । कात्यायनवदेवासौ कारवर्णयोस्तात्पर्येऽन्तरं दर्शयति । अकार अवर्णो वा, इकार इवर्णो वाऽन्योन्यार्थावलम्बिनौ । अष्टाध्याय्यां, कात्यायनस्य वार्त्तिके, महाभाष्ये च शब्दाविमौ बहुसङ्ख्यकस्थानेषु प्रयुक्तौ ।

तेषां निरीक्षणेन स्पष्टीभवति कारशब्दस्य सर्वस्वरैर्व्यञ्जनैश्च संयोगोऽकारयुक्तैर्वर्णशब्दस्य संयोगस्तु केवलं स्वरैः स्वररहितव्यञ्जनैर्वा ।

ननु उच्चरितस्य लिखितस्य च भेदोऽप्यत्रावधार्यः । उच्चारणार्थं व्यञ्जनानां स्वरसाहाय्यमपरिहार्यं भवति । इकारादिष्वकार उच्चारणार्थो नानुबन्धः । अकारस्येकारस्योकारस्य वा अवर्णेवर्णोवर्णसमानार्थत्वम् । उच्चरितस्वरो लिखितस्वरवदेव भवति । परं व्यञ्जनयुक्तकारशब्दानां प्रयोगः सूत्रेष्वकाररहितव्यञ्जनेभ्यो दृश्यते । अस्माद्धेतोः कारशब्दस्योच्चरिताक्षरत्वं गोल्डष्टयूकरस्य दृष्टावुपपन्नम् । अष्टाध्याय्यां सप्तमाध्याये चतुर्थपादे त्रिपञ्चाशसूत्रे महर्षिः पाणिनिर्वर्णद्वयं निर्दिशति; यीति । अत्र स्वरवियुक्तयवर्णस्योच्चारणमशक्यम् । अतएव गोल्डष्टयूकरो दार्ढ्येण वर्णस्य लिखिताक्षरत्वं समर्थयामास ।

कारवर्णयोः पुराकालिकप्रयोगस्य स्पष्टीकरणार्थं विद्वानसौ काशिकावृत्त्याऽपि स्वमतं पुष्णाति । कारशब्दस्य प्रयोगो लिखितायोच्चारिताय वाऽक्षराय भवति । यदि कार उच्चरितः स्वनः स्यात्तर्हि शब्दस्यासौ समानार्थकः । काशिकायां शब्दसमानार्थक एव । वर्णस्य प्रयोगो न दृश्यते कुत्राप्येवंविधः ।

उच्चरितध्वनौ एकाक्षरादधिकोऽपि सम्भाव्यते, अतः कारस्य प्रयोगः सम्मिश्रध्वनिभ्योऽपि लभ्यते । कैय्यटोऽपीदं निरदिक्षत् । महर्षिः पाणिनिर्वषट्कार इति प्रयोगं कुरुते प्रथमाध्याये द्वितीयपादे पञ्चत्रिंशसूत्रे । एवंविधः प्रयोगो वर्णशब्दस्य कुत्रापि न लभ्यते ।

कारशब्द इत्थं करणवत् । मुनिना कात्यायनेन पतञ्जलिना च वर्णस्य प्रयोगः पाणिनिसूत्रवदेवानुच्चार्यव्यञ्जनाक्षरेभ्य एव कृतः । अनुच्चार्यव्यञ्जनवर्णा अतएव लिखितरूपेणैव विवेच्यन्ते स्म । षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादस्योनपञ्चाशसूत्रमुद्दिश्य कात्यायनो विमृशति । सूत्रेऽस्मिन् येत्यक्षरमुद्दिश्य यकाराय सङ्घातशब्दस्याकारविरहिताय वर्णस्य प्रयोगो विहितः । सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादस्य पञ्चाशसूत्रस्य वार्त्तिकेऽपि ठकारप्रसङ्गे स्वरयुक्ताय सङ्घातशब्दोऽनुच्चार्याकारविरहिताय व्यञ्जनाय च वर्णशब्दः प्रयुज्यते । सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादस्य चतुश्चत्वारिंशत्तमसूत्रस्य वार्तिकेऽप्यकारयुक्तककाराय सङ्घातशब्दः स्वररहिताय व्यञ्जनाय वर्णशब्दं प्रयुयुजे वार्त्तिककारः ।

उपदेशपदमुद्दिश्य पतञ्जलिकृतपरिभाषातोऽपि वर्णपदस्य इत्थम्भूत एवार्थः सम्पद्यते । 'अथ क उपदेशः । उच्चारणम् । कुत एतत् । दिशिरुच्चारणक्रियः । उच्चार्य हि वर्णानाह । उपदिष्टा इमे वर्णा इति ।" अत्र महर्षिः पतञ्जलिर्वर्णानुपदिष्टवर्णेभ्यः पृथक्करोति । इत्थं वर्णपदस्य पाणिनियुगे लिखितरूपत्वमुपपद्यते ।

ऊर्ध्वशब्दस्यापि प्रयोगो दर्शनीयः । पश्चादर्थे पदमिदं बहुधा प्रयुज्यते । मनुस्मृतौ नवमाध्याये सप्तसप्ततितमे श्लोके ऊर्ध्वं संवत्सरादिति पाठोऽस्ति । छान्दोग्ये च तत ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति । ऊर्ध्वपदस्यार्थोऽस्ति उपरि । सन्दर्भेऽस्मिन् गोल्डष्टयूकरः पुराकालिकभारतीयपाण्डुलिपीर्निर्दिशति । पत्रसमूहस्याधोभागे दृश्यतेऽद्यापि प्राचीनतमभारतीयपाण्डुलिपीनामुपक्रमः । भारतीयपुस्तकेषु यदुपरि विद्यते तदस्ति पश्चाद्वर्ति । उदयपदमप्यत्र स्मरणीयम् । मौलिकार्थस्तु भवति उद्गमनमूर्ध्वगमनं वा, परं ग्रन्थेषु पश्चादर्थेऽपि शब्दोऽयं प्रयुज्यते स्म । पश्चादर्थे केवलं ग्रन्थेष्वेव, नान्यत्र । प्रातिशाख्येषु प्रयोगोऽयं बहुत्र दृश्यते । पाणिनीयव्याकरणस्याष्टमाध्याये चतुर्थपादे सप्तषष्टितमं सूत्रं खलु द्रष्टव्यम् । अधिकपदमपि पश्चादर्थेऽवलोक्यते । अधस्तनस्य प्रयोगः पूर्वार्थेऽपि भवति स्म, उपरिष्टादिति शब्दस्य पश्चादर्थे । उदाहरणानि कात्यायनस्य प्रातिशाख्ये, प्रातिशाख्योपरि उव्वटभाष्ये, जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चान्वेष्टव्यानि ।

पाणिनीयसूत्रेषु कुत्राप्येवंविधः शब्दो नास्ति येन लेखनक्रियाज्ञानस्य प्रमाणं प्राप्तुं शक्नुम इति मोक्षमूलरस्य मतमाचार्यो गोल्डष्टयूकरोः पाणिनीयपाणिनिकालिकपाणिनिपरवर्त्तिशब्दप्रयोगैः खण्डयाञ्चकार । लिपिज्ञानाभावे इत्थम्भूतस्याद्वितीयस्य व्याकरणस्य रचना न समभविष्यत् ।

●

संस्कृतस्य यशस्विनो नाटककाराः

प्रो० दिनेशप्रसादपाण्डेयः*

संस्कृतनाटकानामुद्भवः

अतिप्राचीनकालादेव सामान्यजनमनोरञ्जनार्थं नृत्यगीतयोः प्रचलनमासीत्। तत्र च कथासंवादाभिनयानां सामञ्जस्येन क्रमात्क्रमं नाटकानां विकासो जातः, परन्तु मूलतः नाटकानामुत्पत्तिः कदा कथं केन च कृता इत्यस्मिन् विषये विद्वत्सु अनेकमतानि प्रचलितानि सन्ति। अस्मिन् सम्बन्धे प्रायश एकादश वादाः सन्ति तेषु च वैदिकसाहित्ये देवतावादः संवादसूक्तवादः, पुत्तलिकानृत्यवाद इत्येते त्रयो वादा अतिप्रसिद्धाः सन्ति। तत्र च देवतावादे इदं मन्यते यद् भारतीयपरम्परानुसारं देवदानवमानवानां मनोरञ्जनार्थं नाटकस्योत्पत्ति चतुर्भ्यो वेदेभ्यः किञ्चित् किञ्चित् उद्धृत्य अखिलविश्वस्रष्टा ब्रह्मैव कृतवानस्ति। इत्थं विरचितो नाट्यवेदः पञ्चमवेद इति नाम्ना प्रसिद्धो जातः।

संवादसूक्तवादेऽपि इदं मन्यते यत् ऋग्वेदे अनेकानि संवादसूक्तानि प्राप्यन्ते यत्र नाटकेषु प्रयुक्तानि कथोपकथनानीव सूक्तेष्वपि कथोपकथनानि बहुशः प्रयुक्तानि सन्ति। तद् यथा प्रथममण्डले—मरुत्संवादः अगस्त्यलोपामुद्रासंवादः, दशममण्डले उर्वशीपुरूरवासंवादः, यमयमीसंवाद, इन्द्राणीवृषाकपिसंवादः, सरमापणिसंवादश्चेत्येवमादयः बहवः संवादाः सन्ति। एतादृशेषु सूक्तेष्वेव नाटकानां मूल उत्सोऽस्तीति मैक्समूलरादयः पाश्चात्त्यविद्वांसोऽपि मन्यन्ते। डॉक्टरपिशेलादिभिर्विद्वद्भिरुद्भावितेषु पुत्तलिकानृत्येष्वपि नाटकोत्पत्तिमूलं मन्यते। अतिप्राचीनभारते पुत्तलिकानृत्यानामति प्रचार आसीत्। रामायणमहाभारतयोस्तथा सरित्सागरादिग्रन्थेषु पुत्तलिकानृत्यस्य बहुश उल्लेखो दृश्यते। पुत्तलिकानृत्यं च कलाकुशलः कश्चित् सूत्रसाहाय्येन कारयति स्म। इत्थं च सूत्रं धारयति सः सूत्रधार इति कथ्यते। संस्कृतनाटकेष्वपि सूत्रधार इत्येकं प्रमुखपात्रं भवति।

---

* भूतपूर्वः संस्कृतविभागाध्यक्षः, राँची विश्वविद्यालयः (विहार–प्रदेश)

प्रथमनाटककारस्तत्कृतीनाञ्च परिचयः

संस्कृतनाट्यप्राङ्गणेऽनेके कवयः सन्ति तेषु प्रमुखनाटककाराणामेव चर्चात्र क्रियते। संस्कृतनाट्यसाहित्ये कविताकामिन्या हासस्वरूपस्य भासस्य नाम सर्वप्रथमं महता समादरेण गृह्यते। कविकुलगुरुः कालिदासोऽपि स्वमालविकाग्निमित्रनाटके प्रस्तावनायामेव कथयति—प्रथितयशसां भाससौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कुतो मे बहुमानः। एतेन सर्वथा स्पष्टं भवति यत्कालिदासोऽपि तस्य महत्त्वं दक्षतां च स्वीकरोति। भासस्य समयः ईश्वीयपूर्वं चतुर्थशताब्दीति विद्वद्भिरङ्गीक्रियते। चिरकालं यावत् भासस्यैकापि रचना प्राप्ता नासीत्, परं द्वादशाधिकोनविंशतिशततमे ईश्वीयवर्षे त्रिवेन्द्रमनगरे महामहोपाध्याय-पण्डित-गणपतिशास्त्रिणां प्रयासेन भासस्य त्रयोदशनाटकानां प्रकाशनमवलोक्य विद्वत्सु महानानन्दो जातः। एतानि सर्वाण्यपि नाटकानि अतिलोकप्रियाणि अभिनेयानि च। एतानि सर्वाणि नाटकानि मूलस्त्रोतोदृष्टया त्रिषु वर्गेषु विभाजयितुं शक्यानि। तत्र रामकथामवलम्ब्य द्वे नाटके स्तः—प्रतिमानाटकम् अभिषेकनाटकञ्च। महाभारतकथामवलम्ब्य लिखितानि नाटकानि सप्त १—मध्यमव्यायोगः २—कर्णभारः ३—उरुभङ्गम् ४—बालचरितम् ५—पञ्चरात्रम ६—दूतवाक्यम् ७—दूतघटोत्कचनाटकम् च। तदानीन्तनप्रचलितलोककथा-मवलम्ब्य रचितानि चत्वारि नाटकानि सन्ति १—प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् २—स्वप्न-वासवदत्तम् ३—अविमारकं तथा ४—दरिद्रचारुदत्तम्।

प्रतिमानाटके सप्ताङ्काः सन्ति येषु रामवनवासादारभ्य रावणवधं यावत् कथा वर्णिताऽस्ति। अभिषेकनाटके षडेवाङ्काः सन्ति। अस्मिन् किष्किन्धातो युद्धकाण्डं यावत् कथानकं सङ्ग्रहीतमस्ति। बालचरितनाटके भगवतः श्रीकृष्णस्य बालचरितं वर्णितमस्ति। कर्णभार एकाङ्किनाटकमस्ति। अस्मिन् कर्णेनेन्द्राय कवचकुण्डलयोर्दानं वर्णितमस्ति। उरुभङ्गं मध्यमव्यायोगो दूतवाक्यं दूतघटोत्कचञ्चेति चत्वार्यपि नाटकानि एकाङ्कीन्येव सन्ति। उरुभङ्गे द्रौपदीं प्रति दुर्योधनेन कृतस्यापमानस्य प्रतिकारस्वरूपेण भीमसेनकृता दुर्योधनस्योरुभङ्गात्मिका कथा वर्णितास्ति। मध्यमव्यायोगे भीमो दानवरूपे उपस्थिताद् घटोत्कचादेकस्य ब्राह्मणबालकस्य प्राणरक्षां करोति। दूतवाक्ये महाभारतयुद्धारम्भात् पूर्वमेव श्रीकृष्णस्य दौत्यं वर्णितमस्ति। पञ्चरात्रनाटके त्रयोऽङ्काः सन्ति येषु पञ्चसु रात्रिषु एव द्रोणद्वारा पाण्डवानामन्वेषणं वर्णितमस्ति।

प्रतिज्ञायौगन्धरायणे चत्वारोऽङ्काः सन्ति येषु छलेन कारावासं प्रापितस्योदयनस्य मन्त्रिणो यौगन्धरायणस्य बुद्धिकौशलेन कारावन्धात्तस्य मुक्तिरेव वर्णितास्ति। स्वप्नवासवदत्तेऽपि षड् अङ्काः सन्ति तेषु राज्ञः उदयनेन स्वप्ने प्राप्ताया वासवदत्ताया अतिरोचकं वर्णनमस्ति।

अविमारकमपि षडङ्कैर्गुम्फितमेकं नाटकं यत्र अविमारकनामकराजकुमारस्य कुरङ्गीनामिकाया राजकुमार्याश्च प्रणयकथा वर्णितास्ति। भासस्य नाटकेषु सर्वाधिकप्रियं स्वप्नवासवदत्तामेव। अत्र च घटनाचक्रवर्णनसङ्गेन सर्वमान्या सत्योक्तिर्गुम्फिता वर्तते–गुणानां च विशालानां सत्काराणां च नित्यशः। वक्तारः सुलभा लोके विज्ञातारस्तु दुर्लभाः। तथा च —

कः कं शक्तो रक्षितुं मृत्युकाले रज्जुच्छेदे के घटं धारयन्ति।
एवं लोकस्तुल्यधर्मो वनानां काले काले छिद्यते रुह्यते च॥

चारुदत्तमपि चतुर्भिरङ्कैः समन्वितं नाटकम्। अत्र उदारचेतसं दीनदरिद्रब्राह्मणं प्रति वसन्तसेनानाम्न्या वेश्यायाः प्रगाढप्रेम्णो वर्णनमस्ति। भासनाटकचक्रे एतान्येव त्रयोदश नाटकानि विद्यन्ते यानि इदानीमुपलब्धानि यद्यपि जनश्रुतिरस्ति यदनेन न्यूनातिन्यूनं त्रिंशत् नाटकानि लिखितानि सन्ति। भासस्य नाटकेषु बहुशश्चेतोहराणि पद्यानि समाविष्टानि सन्ति। अस्य भाषातिसरला प्रवाहमयी च वर्तते। शौरसेनीप्राकृतस्य बहुलः प्रयोगो दृश्यतेऽत्र।

भासोत्तरवर्तिनो नाटककाराः

(क) प्राग्युगीनाः, (ख) मध्ययुगीनाः, (ग) आधुनिकयुगीनाश्च।

कालिदासः

भासादनन्तरं महाकविकालिदासस्य नाम सर्वथोल्लेखमर्हति। कालिदासः संस्कृत-साहित्यस्य ज्योतिर्मण्डले सर्वाधिकभासमाननक्षत्रस्वरूपस्तिष्ठति। विश्वसाहित्ये अत्यल्पा एव कवयस्तस्य तुलामर्हन्ति। तस्यातिक्रमणं तु कश्चिदपि कर्तुं न शक्नोति। तत्काव्यमाधुरीप्रभाविता गेटेप्रभृतयो महाविद्वांसोऽपि तस्य प्रशंसां कुर्वन्ति स्म। तस्मै न कदाचित्स्वार्थमयी आत्मश्लाघा रोचते स्म। तस्य विचारः सर्वदा उदार आसीत्, अत एव स मालविकाग्निमित्रे नाटके सबलमुद्घोषितवान्—

पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि सर्वं नवमित्यवद्यम्।
सन्तः समीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेय—बुद्धिः॥

कविकुलगुरुः कालिदासः कुत्र कदेमां भारतभूमिमलञ्चकारेति विद्वत्सु विवाद्यमेवास्ति। केचिन्मन्यन्ते यत्तस्य समयः ईश्वीयचतुर्थशताब्द्यां भवितुमर्हति परन्तु अन्ये बहवो विद्वांसस्तस्य समयः ईशापूर्वं प्रथमशतके द्वितीयशतके वा भवेदिति मानयन्ति। एतदेव मतं बहुभिः समर्थितम्। तस्य त्रीणि नाटकानि प्रसिद्धानि सन्ति मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयम-भिज्ञानशाकुन्तलञ्च।

मालविकाग्निमित्रनाटके शुङ्गवंशीयनृपस्य अग्निमित्रस्य स्वपत्न्या राजमहिष्या धारिण्याः परिचारिकया मालविकया सह आदर्शप्रेम वर्णितमस्ति। विक्रमोर्वशीयस्य कथावस्तु ऋग्वेदस्य दशममण्डलीयाख्यानात् मत्स्यपुराणीयाख्यानाद्वा गृहीतमस्ति।

परन्तु प्राचीनमाख्यानमपि स्वनाटके नाटकीयकलामण्डितं भवत् सर्वेषां मनो हरति। अस्मिन् कथानके नृपः पुरूरवा उर्वशीं केशिनामकाद् दैत्याद्रक्षति। अस्मिन् रक्षणव्यापारे उर्वश्या हृदि तं प्रति प्रेमोद्भवो जातः। एतादृशस्य प्रेम्णश्चित्रणं कालिदासेन अतिमनोरमशैल्या कृतं वर्तते।

अभिज्ञानशकुन्तलं भारतीय एव नहि अपितु समस्तविश्वसाहित्येऽपि अनुपमं सर्वमनोरमं महार्हरत्नमिव प्रतिभाति। अस्य कथावस्तु महाभारतात् पद्मपुराणाद्वा गृहीत-मस्ति परन्तु इदं नीरसं शुष्कमाख्यानं स्वतूलिकया परिष्कृत्य कालिदासः तथा उपस्था-पयति यथेदं देशे विदेशे सर्वत्र सर्वप्रियं विद्वन्मनोहारि च भवति। मूलकथावस्तुनि कालिदासेन कृतेष्वनेकेष्वपि परिवर्तनेषु राजनामाङ्कितमुद्राकल्पना तथा दुर्वाससः शाप इत्येतद्द्वयं परिवर्तनं बहुमहत्त्वपूर्णमस्ति। एताभ्यां परिवर्तनाभ्यां वस्तुतो नाटके प्राणसञ्चारः कृतो वर्तते। नग्नप्राया आश्रमवासिनी वल्कलपरिधानधारिणी तन्वी अपि शकुन्तला कालिदासतूलिकयालङ्कृता विविधबहुमूल्यालङ्काराणामभ्यस्तं महाराजदुष्यन्तमपि समाकर्षति स्वसौन्दर्येण। सा तं प्रति अनाघ्रातं नव-विकसितं पुष्पमिव प्रतिभाति। द्वयोर्मध्ये प्रेमोद्भवो जातः किन्तु तत्प्रेम वासनारहितं सात्त्विकमादर्शप्रेमाभवत्। यदा स्वगृहागतामपि शकुन्तलां दुर्वाससः शापप्रभावेण दुष्यन्तो विस्मृत्य परित्यजति तदापि सा तं प्रति आक्रोशं न प्रकटयति किन्तु मौनमङ्गीकृत्य महर्षिमरीच्याश्रमे तपःसाधनानिरता समयं यापयति। कालान्तरे कालचक्रप्रभावाद् द्वयोर्मेलनं जातम्। इत्थं कथावस्तु सर्वमनोरञ्जकं हृदयावर्जकं च भवति। एतदर्थमेव सर्वेषां विश्वसाहित्यनाटकग्रन्थानां मूर्ध्नि विराजते अभिज्ञान-शकुन्तलम्। अत एव कथ्यते—

काव्येषु नाटकं रम्यं नाटकेषु शकुन्तला।
तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कः तत्र श्लोकचतुष्टयम्॥

चतुर्थाङ्कीयश्लोकचतुष्टयेऽपि अधोऽङ्कितः श्लोकः सर्वसुन्दरसुरभिकुसुममालायां मध्यमणिरिव विराजते। तद् यथा—

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्माष्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनाऽपि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्।
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम्॥

अत्र कालिदासो न केवलं साहित्यिकसौन्दर्यं प्रदर्शयति अपितु स्वकीयं गृहस्थाश्रम-व्यवहारकौशलमपि प्रकटयति। इत्थमिदं विदुषां हृदयावर्जकभावेन सर्वप्रियया भाषया निखिल-चेतोहारिण्या शैल्या च विश्वस्य सर्वानन्यान् नाटकग्रन्थानतिशय्य तिष्ठति। महाकविना गेटेमहोदयेन शकुन्तलायां स्वर्गमर्त्ययोर्मेलनमवलोकितम्।

शूद्रकः

संस्कृतनाट्यसाहित्ये सर्वाधिकरोचकं सामाजिकनाटकं शूद्रकेन कृतं मृच्छकटिकम्। रचयितुः सम्बन्धेऽत्यधिको विवादश्चलति विद्वन्मण्डले। केचित्कथयन्ति यदस्य रचयिता राजा शूद्रक एवास्ति। अन्ये कथयन्ति यदस्य रचयिता कश्चिदन्यो यतोऽस्य प्रस्तावनायामेव लिखितं यत् शूद्रकः अश्वमेधयज्ञं कृत्वाग्निप्रवेशं कृतवान्। यदि शूद्रक एवास्य रचयिताऽभविष्यत् स कथं स्वकीयमग्निप्रवेशमवर्णयिष्यत्। एवमेवान्यानि अपि कतिपयानि मतानि सन्ति। किन्तु अष्टमशताब्द्याः काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिकारेण अस्मान्नाटकात्पद्यमेकमुद्धृत्य तत्पद्यकर्ता शूद्रक एवेति घोषितम्। अन्येऽपि अन्यान्यप्रमाणैरेतदेव मतं समर्थयन्ति। अस्य रचनाकालविषयेऽपि अतिविवादो वर्तते किन्तु बहवो विद्वांसः विभिन्नप्रमाणानि उद्धृत्य मन्यन्ते यदस्य समयः ईशापूर्वं द्वितीयशताब्दी एव भवितुमर्हति। अस्मिन् उज्जयिनीनिवासिनः दरिद्रस्यापि सम्मानितब्राह्मणस्य चारुदत्तस्य परमरूपवतीं प्रेमसर्वस्वस्वीकारिणीं गणिकां वसन्तसेनां प्रति प्रगाढप्रेम वर्णितमस्ति। धनलोलुपाया गणिकाया अपि वसन्तसेनाया दरिद्रचारुदत्तस्य पवित्राचरणैस्तं प्रति आकर्षणं स्वात्मसमर्पणञ्च सर्वथा प्रशंसास्पदमस्ति। अस्य नाटकस्य प्रशंसा पण्डितजवाहरलालमहोदयेन स्वकीये "भारत की खोज" नाम्नि पुस्तके मुक्तकण्ठेन कृतास्ति। तन्मतानुसारमाङ्ग्लभाषाया अमरनाटककारस्य शेक्सपीयरस्य मैकवेथ तथा ओथेलो इत्येते नाटके अपि एतस्य समक्षं निम्ने एव प्रतीयेते। हास्यरसस्याभिव्यञ्जनायामपि एतन्नाटकं सर्वश्रेष्ठं प्रतिभाति। अस्मिन्नाटके यथार्थजीवनस्य गतिशीलतायास्तथा रसमयतायाश्च एकोऽपूर्वसमाहारो वर्तते।

कस्यचिन्निर्धनजनस्य समाजे कीदृशी कष्टमयी दशा भवतीति बहु सुन्दरं वर्णितमस्ति। यथा--

सङ्गं नैव हि कश्चिदस्य कुरुते सम्भाषते नादरात्
सम्प्राप्तो गृहमुत्सवेषु धनिनां सावज्ञमालोक्यते।
दूरादेव महाजनस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया
मन्ये निर्धनता प्रकामममपरं षष्ठं महापातकम्॥

मन्ये तुलसीदासेनापि "नहि दरिद्रसम दुख जगमाही" इति कथने अस्मादेव श्लोकात् प्रेरणा गृहीता। संस्कृतनाट्यसाहित्ये महाराजहर्षवर्द्धनस्य नाम सर्वथोल्लेख्यमस्ति। अस्य तिस्रो नाट्यकृतयः सन्ति-प्रियदर्शिका रत्नावली नागानन्दश्च। तत्र प्रथमे द्वे नाटिके तृतीयो नागानन्दः नाटकम्। जयदेवेनायं कविताकामिन्या हर्षः कथितः। नटिकानाटकयोरन्तरं नास्ति। नाटिकासु स्त्रीपात्राणां शृङ्गाररसस्य च प्राधान्यं भवति। भारतस्येतिहासे यथा

हर्षवर्धनः सफलराजत्वेन प्रसिद्धस्तथैव स स्वविद्याबुद्धिवैभवेन संस्कृतसाहित्येऽपि प्रख्यातिमगात्। महाराजहर्षवर्धनस्य समयः ईश्वीयसप्तमशताब्द्या पूर्वार्द्धम्। ततश्च भट्टनारायणस्य वेणीसंहारः। अस्य समयोऽष्टमशताब्द्या पूर्वार्द्धमेव भवितुमर्हति। वीररसप्रधानवेणीसंहारनाटकस्य कथावस्तु महाभारताद् गृहीतमस्ति, यद्यपि भट्टनारायणेन स्वकाव्यकौशलेनात्र महापरिवर्तनं कृतमस्ति। अत्र युधिष्ठिरं केचिद् भीमं केचनान्ये दुर्योधनमेव नायकं मन्यन्ते। तेषु च युधिष्ठिरविषये एव बहुमतं प्राप्तमस्ति। रौद्ररसस्यैकः श्लोकः सर्वैरभिनन्दनीयो वर्तते—

मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात् दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन॥

स्वभ्रातुर्युधिष्ठिरस्य भक्तोऽपि भीमः वीरताप्रदर्शने कथयति—

अद्यैकं दिवसं ममासि न गुरुर्नाहं विधेयस्तव।

विशाखदत्तस्य मुद्राराक्षसम्

वीररसप्रधानकूटनीतिकनाटकेषु विशाखदत्तेन कृतं मुद्राराक्षसनामकं नाटकं प्रथमं गणनीयमस्ति। वेणीसंहारे भीमस्याक्रोशस्य दर्पस्य च परिणादः श्रूयते किन्तु अस्मिन्नाटके असयो न चलन्ति किन्तु उभयदलीयकूटनीतिविशारदयोर्बुद्धिकर्त्तरिकाः परस्परं व्याघातं कुर्वन्ति।

विशाखदत्तेनानेका रचनाः कृताः किन्तु केवलमुपलब्धं मुद्राराक्षसमेव। मुद्राराक्षसस्य समयो विभिन्नप्रमाणानि आधृत्य षष्ठशताब्दी मन्यते। अस्य कथावस्तु कूटनीतिपूर्णं विद्यते। राक्षसो नन्दवंशस्य प्रधानमन्त्री आसीत्। नन्दवंशस्य ध्वंसादनन्तरं चन्द्रगुप्त एव भारतस्य सम्राडभवत् चाणक्यस्य बुद्धिकौशलेन। कूटनीतिनिपुणस्य चाणक्यस्य नीत्या नन्दवंशमुन्मूल्य चन्द्रगुप्त एव राज्यसिंहासनं गृहीतवान्। चाणक्यस्य बुद्धिर्विद्युदिव प्रतिक्षणं भासते। चाणक्यो निरन्तरं कामयते स्म सर्वं विनष्टं यदि भवेद् भवेन्नाम मम बुद्धिभ्रंशो न भवेत्। स कथयति—

ये याता किमपि प्रधार्य हृदये पूर्वंगता एव ते
ये तिष्ठन्ति भवन्तु तेऽपि गमने कामं प्रकामोद्यमाः।
एका केवलमेव साधनविधौ सेनाशतेभ्योऽधिका
नन्दोन्मूलनदृष्टवीर्यमहिमा बुद्धिस्तु मागान्मम॥

भवभूतिरचितम्—उत्तररामचरितम्

भवभूतिना रामकथाविषयकं नाटकद्वयं रचितम्—महावीरचरितमुत्तररामचरितञ्च तथा कथासरित्सागरकथाविषयकं मालतीमाधवम्। भवभूतिर्विदर्भदेशे पद्मपुरनामक-

ग्रामस्य निवासी आसीत्। अस्य पितुर्नाम नीलकण्ठस्तथा मातुर्नाम जतुकर्णी आसीत्। भवभूतिर्महान् पण्डित आसीत्। स स्वयमेव कथितवानस्ति यत्सः पद-वाक्यप्रमाणज्ञ आसीत्। अथ च तस्य वैदुष्यप्रभाविता वाग्देवी वश्येवानुगन्त्री आसीत्। तस्य नाटकेषु प्रथमं नाटकं महावीरचरितमस्ति। अस्मिन् नाटके कवेर्ध्यानं रामस्य महावीररूपवर्णने अधिकमासीत्। एतन्नाटकानुसारं रामः सीतास्वयंवरस्य पश्चाज् जनकपुरत एव वनं जगाम। तत्रैव सीताहरणमभवत्, सुग्रीवसाहाय्येन रामो लङ्कामभियातवान्, तत्र च विजयं प्राप्य पुष्पकेन अयोध्यामागतवान्। महावीरचरितमभिलक्ष्य भवभूतेरभीष्टानुसारं जनसमाजे समादरो नाभवत्। तेन स अन्तस्तप्तो रुष्टश्चान्यन्नाटकं मालतीमाधवं रचितवान्। भवभूतिः स्वविद्याबुद्धिकौशलस्य अभिमानी आसीत्। तेन कथितम्—

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः।
उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

भवभूतेः साधना उपर्युक्तनाटकद्वयस्य अवमाननाभिरवरुद्धा न जाता। तस्याभिमतमभवत्—

सर्वथा व्यवहर्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता।
यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥

अस्या एव साधनायाः फलमासीत् उत्तररामचरितम्, यत्सर्वथा अनर्घमसमानान्तरञ्चासीत्। अस्मिन् नाटके रामराज्याभिषेकोत्तररामकथाया वर्णनमस्ति। अत एव सार्थकं नाम उत्तररामचरितमिति।

करुणरसप्रधानमुत्तररामचरितं भवभूतेः प्रौढतमा रचनाऽस्ति। अस्य सम्बन्धे सत्यमेव कथ्यते—उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते। अत्र भाषा-भावयोः पूर्णसमन्वयो येन लोकोत्तररचनेयमिति बहुभिः स्वीकृतम्। अत एव केचित् कथितवन्तः-कवयः कालिदासाद्या भवभूतिर्महाकविः।

काव्यरचयितृषु यथा माघो भारविपथमनुसृतवान् तथैव नाटककारेषु मुरारिर्भवभूतिमनुगतवान्। मुरारेः सप्ताङ्कीयनाटकमनर्घराघवम्। स अद्भुतकाव्यकौशलेन बालवाल्मीकिनाम्ना विख्यातोऽभवत्। मुरारेः समयोऽष्टम ईश्वीय आसीत्। अस्मिन् नाटके पद्याधिक्यं वर्तते। मुरारेः प्रगाढपण्डित्यस्य प्रशंसा विद्वत्सु क्रियते। कश्चित् तु एवं कथितवान्—

मुरारिपदचिन्तायां भवभूतेस्तु का कथा। भवभूतिं परित्यज्य मुरारिमुररीकुरु ॥

जयदेवः

प्रसन्नराघवनाटककारो जयदेवोऽयं गीतगोविन्दकारात् सर्वथा भिन्न एवास्ते। अस्य एकमेव नाटकं प्रसन्नराघवं रामकथामाधृत्य रचितं सप्ताङ्कैः सुशोभितमस्ति। अस्य शब्दयोजना सर्वथा मनोहारिणी। यथा सीताया ऊरुवर्णने —

कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः।
भुवनत्रितयेऽपि बिभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः॥

तुलसीदासः स्वरामचरितमानसेऽस्य कतिपयश्लोकानां भावं यथावद् गृहीतवानस्ति। यथा प्रसन्नराघवे—

चन्द्रहास ! हर मे परितापं रामचन्द्र—विरहानल—जातम्।

रामचरितमानसे—

चन्द्रहास हरु मम परितापम्। रघुपति विरह अनल संजातम्।

इत्थं प्रसन्नराघवकारो जयदेवः समस्तदृष्टया प्रशंसार्हः।

कृष्णमिश्रस्य प्रबोधचन्द्रोदयम्

एकादशशताब्द्यां विद्यमानस्य कृष्णमिश्रस्य प्रबोधचन्द्रोदयो गतानुगतिकमार्गं परित्यज्य एकं नवीनमेव मार्गमनुसृत्य रचितमस्ति। नाटकमिदं रूपकात्मकं (Allegorical) वर्तते। अस्य पात्राणि देहधारिणो मानवा नहि अपितु निराकारा मानवीयवृत्तय एव सन्ति। यस्य कस्यचिद् वर्णनं तेन मूर्तरूपेण कृतमस्ति। यथा क्रोधवर्णनम्—

अन्धीकरोमि भुवनं बधिरीकरोमि धीरं सचेतनमचेतनतां नयामि।
कृत्यं न पश्यति न येन हितं शृणोति धीमानधीतमपि न प्रतिसन्दधाति॥

राजशेखरः

अयं सुख्यातकविर्दशमशतकस्यारम्भे विद्यमान आसीत्। अस्य नाटकचतुष्टयं प्रसिद्धमस्ति-कर्पूरमञ्जरी, विद्धशालभञ्जिका, बालभारतं, बालरामायणञ्च। तेषु च कर्पूरमञ्जरी केवलं प्राकृतभाषायां रचितम्। अन्यानि सर्वाणि संस्कृतप्राकृतमिश्राणि।

उपर्युक्तनाटककारानतिरिच्य केचनान्येऽपि नाटककाराः सन्ति येषां कृतयो बहु प्रसिद्धा न सन्ति। अस्मिन् विंशशतकेऽपि केचन कवयः विद्वत्प्रियनाटकानां रचनाः कृतवन्तः सन्ति। यथा वाराणसेयेन दर्शनकेसरिणा नारीजागरणम्, रांचीस्थेन डॉक्टरवनेश्वरपाठकेन कालिदासीयम्, डॉ० रामाशीषपाण्डेयेन च रचितं कर्णार्जुनीयम्। अन्येषामपि केषाञ्चित् नामानि ग्रहीतुं शक्यानि। समयाभावात् तथा न क्रियते।

करुणरसस्यानन्दमयत्वम् : विप्रतिपत्तिः समाधानञ्च

डॉ०राजेन्द्रप्रसाददूबे*

(क) रसस्यास्वादोऽनिवार्यरूपेण आनन्दात्मक इति स्वीकृते करुणादीनां रसानां कथमास्वादनमानन्दमयं भवतीति एष प्रश्नः काव्यशास्त्रे मौलिको विवेचनात्मकश्चास्ति ।

(ख) भारतीयाचार्यैः काव्यशास्त्रविद्भिः सूक्ष्मेक्षिकया यो विचार उपस्थापितस्तदध्ययनेन समग्ररूपेणानेकविधं समाधानं दृष्टिपथमारोहति ।

(ग) 'नियतिकृतनियमरहिता' नानाचमत्कारमयी काव्यस्य सृष्टिर्भवतीति प्रचलित एष सिद्धान्तः । अतएव लौकिककार्य-कारण-सम्बन्धस्य नानिवार्यत्वमस्मिन् विषये । दुःखाद् दुःखोत्पत्तिर्लौकनियमाधीना, काव्ये तु कवेरलौकिकप्रतिभासंसर्गेण दुःखं सहजमेव सुखमुत्पादयतीति इदमेव काव्यस्यालौकिकत्वम् ।

(घ) संसारस्य दुःखमोहादिसम्पूरितत्वेऽपि जीवस्तस्य भोगो राग-विद्या-कलासञ्ज्ञैः त्रिभिस्तत्त्वैः स्वानुकूल्येन परिवर्त्य अन्ते आनन्दात्मक एवेत्यनुभवति । रागः सुखित्वाभिमानम् । विद्या रागस्य तदुपादानं ययाऽविद्यावच्छिन्नचैतन्यस्य ज्ञानमभिव्यज्यते । कला तु आत्मनोऽभिज्वलनात्मको हेतुः । एवमेव प्रेक्षकोऽपि तत्त्वत्रयबलात् शोकभयादिभिर्निष्पन्नैः करुणभयानकादीनां स्वात्मस्थतत्त्वत्रयेण सुखात्मकं चर्वणं करोति, आत्मनो नित्यानन्दरूपत्वात्, आनन्दात्मिकाप्रवृत्तित्वाच्च ।

(ङ) भट्टलोल्लटसिद्धान्तं प्रतीतिवादं खण्डयन् भट्टनायकः 'स्वगतत्वेन हि प्रतीतौ करुणे दुःखित्वं स्यादिति अभिव्यनक्ति । एवं सति प्रतीतिरेव असिद्धा भवति । तस्मात्काव्ये दोषाभावगुणालङ्कारमयत्वलक्षणेन नाट्ये चतुर्विधाभिनयरूपेण निबिडनिजमोहसङ्कटतानिवारणकारिणात्मनाऽभिधातो द्वितीयांशेन भावकत्वव्यापारेण भाव्यमानो रसो भोगेन परं भुज्यते । फलतः शोकादिकटुभावा व्यक्तिसन्निविष्टरागद्वेषसंसर्गमुक्ताः सुखदचर्वणयोग्या भवन्ति ।

* प्राध्यापकः संस्कृतविभागे, राँचीविश्वविद्यालयः (विहार–प्रदेश)

(च) यत्र अभिव्यक्तिवादे रसो नोत्पद्यते न वा भुज्यतेऽपितु अभिव्यज्यते तत्र तु संवेदनमेवानन्दमयं भवति। न कथमपि तत्र शङ्का दुःखस्य सम्भाव्यते। रतिशोकादिस्थायिभावानां व्यापारः केवलं तस्यैव चित्रताकरणे एव भवति। इदमेव कर्म शृङ्गारकाव्यवत् करुणकाव्यस्यापीति।

(छ) करुणरसेनाधिगतश्चमत्कारः काव्यनाट्ययोः समवेतकौशले आश्रितो न प्रेक्षकस्य श्रोतुर्वा हृदि आह्लादोत्पादकः प्रत्युत रचनाकारस्य कलानैपुण्येनाभिव्यक्तः शोकोद्वेगमानन्दे परिणमयति। कलासर्जनस्य सौन्दर्यानन्दसृष्टिसिद्धान्तप्रतिपादकत्वात्।

(ज) कवितायां शब्दार्थयोरेव ऐकान्तिकमुपयोगित्वं तथापि न तयोः स्वातन्त्र्यम्। भावाभिव्यक्तौ एतयोर्निमज्जनम्। कस्यचिन्नैपुण्यमावहतः कवेः मायावीकरस्पर्शेणैतन्निर्जीवतायां प्राणाः सञ्चार्यन्ते। एतौ अहल्येव शापविमुक्तौ चेतनां धारयन्तौ तिष्ठतः। इदानीं प्रेक्षकाः पाठका वा न तौ पाषाणखण्डसमूहं कथयन्ति अपितु ताजमहल एवेति कथयन्तस्तत्सौन्दर्यं प्रति आकृष्टमानसा आनन्दमनुभवन्ति।

अतएव सहृदयहृदयाह्लादकत्वं करुणादीनामपि भवतीति स्पष्टतरम्।

निरुक्ताचार्यास्तेषाञ्च मतसमीक्षणम्

□*

डॉ० रामविलासचौधरी-

□

भारतीये वाङ्मयेऽक्षयनिधेः श्रुतेः संरक्षणे संवर्धने च सततं प्रयतमानं दृश्यतेतमामृषि कुलम्। तत्र प्रतिभाधनै ऋषिभिः श्रुतिपरम्परया रक्षणाद् वेदस्य श्रुतित्वं विदितम्। पुरातनास्ते साक्षात्कृतज्ञानात्मकवेदरूपविधाना बभूवुः। ते परवर्तिभ्यो ज्ञानपिपासुभ्यः प्रवचनेन मन्त्रान् सम्प्रादुः किन्तु तद्रूपे तज्ज्ञानगौरवग्रहणे तेषामक्षमत्वात्प्रारब्धा वेदवेदाङ्गग्रन्थानां निर्माणपरम्परा। अत्र यास्को ब्रूते—साक्षात्कृतधर्माणः ऋषयो बभूवुः। ते अवरेभ्यः असाक्षात्कृतधर्मभ्यः उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुः। उपदेशाय ग्लायन्तः अवरे बिल्मग्रहणाय इमं ग्रन्थं समाम्नासिषुः वेदं च वेदाङ्गानि च।" (नि० १।२०)। फलतो विकसिते वैदिक-वाङ्मये वेदानामध्ययने वैदिक-कर्मणाञ्च सम्पादने वेदाङ्गानां ज्ञानमनन्यतापरिहार्यम्। तत्र वेदार्थावगतौ निरुक्तं जातमुपकारकतमम्। यास्कमते निरुक्तस्याध्ययनं विना वेदार्थज्ञानमसम्भवम्—"अथापि इदमन्तरेण मन्त्रेषु अर्थप्रत्ययो न विद्यते (नि० १।१५)।"

निरुक्ते वैदिकशब्दानामर्थावगतेः प्रक्रिया निर्दिष्टाः। वेदभाष्यकारः सायणाचार्यः ऋग्वेदभाष्यभूमिकायां निरुक्तमेवं परिभाषते—"अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्"। (ऋग्वेदभाष्यभूमिका पृ० ४५)

निरुक्तं वैदिकशब्दसङ्ग्रहरूप-निघण्टुग्रन्थस्य यथोचितं व्याख्यानरूपं भाष्यभूतं वा पुस्तकम्। यास्कात्पूर्वमनेके निरुक्तकारा अभूवन् येषां श्रमं समुपलब्धिञ्चोपयोजयति यास्को निजे ग्रन्थे। क्वचिन्निजमतसमर्थने क्वचिच्च तन्मतखण्डने स तेषां नामानि मतानि चोल्लिखति। यद्यपि सम्प्रत्युपलभ्यमानं निरुक्तं केवलं यास्ककृतं किन्तु दुर्गाचार्यमते निरुक्तं बहुसंख्यकम्। यथोक्तन्तेन—"वेदाङ्गानामेकैकमनेकप्रभेदम् तद् यथा निरुक्तं चतुर्दशप्रभेदम् व्याकरणमष्टभेदम्।" प्रकृते यास्कचर्चिताचार्याणां नामानि मतानि च निरुक्तक्रमेण प्रस्तूयन्ते—

* व्याख्याता-संस्कृतविभागे, पटनाविश्वविद्यालयः (विहार-प्रदेश)

१—औपमन्यवः—आचार्योऽयं निरुक्ते बहुचर्चितो दृश्यते। ग्रन्थारम्भ एव निघण्टु-शब्दनिर्वचनक्रमे स उल्लिख्यते—(क) ते निगन्तव एव सन्तो निगमनान्निघण्टव उच्यन्ते इत्यौपमन्यवः (नि० १।१), (ख) दण्डः दमानात् इत्यौपमन्यवः (नि० २।२), (ग)। ऋषिः स्तोमान् ददर्श इति औपमन्यवः (नि० २।११)।

२—औदुम्बरायणः—निरुक्तेऽयमेकदैव प्रारम्भे भवति चर्चितः—इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणः (नि० १।१)। नेदमनेन निश्चीयते यदयं निरुक्ताचार्यो मीमांसादर्शनाचार्यो वा।

३. वार्ष्यायणिः—निरुक्ते प्रथमाध्यायेऽयमेकदा स्मर्यते यास्केन—षड् भावविकाराः भवन्तीति वार्ष्यायणिः (नि० १।२)। पतञ्जलिरपि निजे भाष्य एतत्प्रकरणमुद्धरति तेनास्य प्राचीनत्वं समादृतत्वञ्च विश्वस्तम्।

४- शाकटायनः—अयं हि लब्धप्रतिष्ठो वैयाकरणः। एतन्मते नामान्याख्यातजानि। उपसर्गाणामर्थ वषय एतन्मतं विस्पष्टम्—न निबद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनः। (नि० १।३)। सम्भाव्यत एतद्विरचितं निरुक्तमपि। यास्केनैकत्रोच्यते—अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्यः परेतरार्थान् संचस्कार शाकटायनः। एतैः कारितञ्च यकारादिञ्च अन्तःकरणानामास्तेः शुद्धं च सकारादिञ्च (नि० १।१३)। एतेन स्फुटं यत् शाकटायनेन निरुक्तिग्रन्थो व्यरचि यस्मिन् सत्यशब्दस्य निरुक्तिर्दर्शिता।

५—गार्ग्यः—गार्ग्यमतं शाकटायनमतविरोधिरूपे स्थानत्रये चर्चितम्—(क) उच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यः (नि० १।३)। (ख) तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानाञ्चैके (नि० १।१२)। (ग) अथात उपमा एतत्सादृश्यमिति गार्ग्यः। पाणिनिरपि गार्ग्यं बहुधा समुल्लिखत्यष्टाध्याय्याम्।

६—कौत्सः—मन्त्रार्थसिद्धान्तप्रतिपादनक्रमे तन्नाम सङ्केतितम्—यदि मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति कौत्सः (नि० १।१५)। अस्य सिद्धान्तो जैमिनेः पूर्वमीमांसामतेन साम्यति। सम्भवतः कौत्स आसीन्मीमांसाचार्यो न व्युत्पत्तिकारो यतो नान्यत्र तन्मतमुपस्थाप्यते।

७—आग्रायणः—निरुक्ते स्थानत्रयेऽयमुल्लिख्यते—(क) कर्णः कृन्ततेः। निकृत्तद्वारो भवति ऋच्छतेरित्याग्रायणः (नि० १।९)। (ख) नासत्या सत्यस्य प्रणेतारो इत्याग्रायणः (नि० ६।१३)। (ग) इन्द्र इदं करणात् इत्याग्रायणः (नि० १०।८)।

८—और्णवाभः—अनेकशब्दानां निर्वचनक्रमेऽयमुल्लिख्यते—(क) उर्ण्य ऊर्णोतेर्वृणोतेरित्यौर्णवाभः (नि० २।२६)। (ख) नासत्यौ-सत्यौ एव नासत्यौ इति और्णवाभः

(नि० ६।१३) । (ग) होतारम्–ह्वातारम् । जुहोतेर्होता इत्यौर्णवाभः (नि० ३।१) । (घ) अश्विनौ-अश्वैः आश्विनौ इत्यौर्णवाभः (नि० १२।१) । (ङ) त्रिधा निधत्ते पदम्—समारोहणे विष्णुपदे गयाशिरसि इत्यौर्णवाभः (नि० १२ । ९) । एतेन विस्पष्टं यदौर्णवाभकृतं किमप्यासीन्निरुक्तं यत्रेमा निरुक्तयो दर्शिताः । अन्तिमनिर्देशेनेदमपि व्यक्तं यदौर्णवाभोऽपि "इदं विष्णुः विचक्रमे" (ऋ० १-२२-१०) इति मन्त्रं व्याख्यातवानासीत् ।

९. शाकपूणिः—आचार्योऽयं बहुधोल्लिख्यते निरुक्ते । एतद्विषये सन्ति बहूनि प्रमाणानि यैः निश्चीयते एतद्विरचितं निरुक्तं किन्त्वधुना तदनुपलब्धमेव । विंशतिवारं यास्केन शाकपूणिमतं चर्चितम् । अत्र दीयन्ते कानिचिदुदाहरणानि—(क) तडित्–विद्युत् तडिद् भवतीति शाकपूणिः (नि० ३।२) । (ख) महान्–मानेनान्यं जहातीति शाकपूणिः (नि० ३।१३) । (ग) ऋत्विक्–ऋग्यष्टा भवतीति शाकपूणिः (नि० ३।१९) । (घ) शिताम योनिः शिताम इति शाकपूणिः (नि० ४।८) । (च) अप्सराः—स्पष्टं दर्शनाय इति शाकपूणिः (नि० ५।२८) । (छ) त्रेधा पृथिव्याम् अन्तरिक्षे द्विति शाकपूणिः (नि० ७।२८) । शाकपूणिमते द्रविणोदेध्म - तनूनपात्-नाराशंस—द्वार-त्वष्टा-वनस्पति-प्रभृतयोऽग्नेः पर्यायरूपा दर्शिताः । एतेनानुमीयते यच्छाकपूणिरपि निजं निरुक्तं व्यरचयद् यत्र वैदिक-शब्दा व्याख्याताः । दुर्गोऽपि निजे निरुक्तभाष्ये तथ्यमिदं समर्थयति ।

१०—चर्मशिरा—विधवाशब्दनिरुक्तिक्रमेऽयमाचार्य उल्लिख्यते–विधवा विधातृका भवति विधवनाद्वा विधावनाद्वा इति चर्मशिरा (नि० ३।१५) ।

११—तैटिकिः—निरुक्ते वारद्वयमयं संस्मृतः—(क) शिताम—श्यामतो यकृत्त इति तैटिकिः (नि० ४।३) । (ख) वीरिटम् तैटिकिः अन्तरिक्षम् एवमाह (नि० ४।३) ।

१२—गालवः–निरुक्तस्य चतुर्दशाध्याये शितामशब्दव्याख्याक्रमे विभिन्नैराचार्यैः साकं गालवश्चर्चितः—शितिमांसतो मेदस्त इति गालवः (नि० ४।३) ।

१३—स्थौलाष्ठीविः—निरुक्तकारोऽयमपरो यास्केन वारद्वयं संस्मृतः—(क) अग्निः कस्मात् ? अक्नोपनो भवतीति स्थौलाष्ठीविः न क्नोपयति न स्नेहयति (नि० ७।१४) । (ख) वायुः एतेः इति स्थौलाष्ठीविः । अनर्थको वकारः (नि० १०।१) ।

१४—क्रौष्टुकिः द्रविणोदशब्दस्य व्याख्याक्रमे तन्मतमेकदा समुद्धृतम्–तत्को द्रविणोदः ? इन्द्र इति क्रौष्टुकिः (नि० ८।२) । बृहद्देवतायां शौनकोऽपि क्रौष्टुकिं चर्चति–सोमप्रधानमेतन्तु क्रौष्टुकिः मन्यते स्तुतिम् (बृ० ४।१३७) ।

१५—कात्थक्यः—निरुक्तस्याष्टमे नवमे चाध्याये विभिन्न-देवानां प्रकृतिविषये एतन्मतमुद्धृतम् । नासौ निरुक्ते शब्दव्युत्पत्तिक्रमे क्वचनोल्लिख्यते । एतन्मतमेवमुपस्थापितम्—(क) इध्मः—यज्ञेध्मा इति कात्थक्यः (नि० ८।५) । (ख) तनूनपात्—आज्यम्

इति कात्थक्यः (नि० ८।५) । (ग) नाराशंस—यज्ञ इति कात्थक्यः (नि० ८।६) । (घ) द्वारः—यज्ञे गृहद्वार इति कात्थक्यः (नि० ८।७) । (च) वनस्पतिः—यूप इति कात्थक्यः (नि० ८।१०) । (छ) देवीजोष्ट्री—शास्यं च समा चेति कात्थक्यः (नि० ९।४१) । (ज) देवी ऊर्जाहुती—शास्यं च समा चेति कात्थक्यः (नि० ९।४२) ।

१६—शतवलाक्षमौद्गल्यः—मृत्युशब्दनिरुक्तिक्रमे समुल्लिखितो यास्केनायमाचार्यः-मृत्युः मारयतीति सतः मृतं च्यावयतीति वा शतवलाक्षो मौद्गल्यः (नि० ११।६) ।

निरुक्त इमे षोडश आचार्या नाम्ना निर्दिष्टास्तथान्ये ऐतिहासिक-नैरुक्त-नैदान-याज्ञिकादयः सम्प्रदाया अपि समुल्लिखिताः ।

निरुक्तं वैदिकशब्दानां निर्वचनपुस्तकमिति तत्र निर्वचनं प्रति यास्कस्यापूर्वाभिरुचिः सर्वत्र दृश्यतेतमाम् । न केवलं भारतीये वाङ्मयेऽपितु विश्वस्य प्राचीने प्रबुद्धप्रदेशे ग्रीक-देशेऽपि प्रादुर्भूता व्युत्पत्तिप्रणाली यास्कस्य व्युत्पत्त्यभिरुचेर्न धत्ते साम्यम् । ग्रीकदेशे व्युत्पत्ति-प्रणाली न स्वतन्त्ररूपेणाभूद् विकसिता किन्तु दर्शनशास्त्रस्य शाखारूपेणैव ।

निरुक्तं प्राचीन-भाषायाः सर्वप्रथमं क्रमबद्धरूपं निरुक्तिपुस्तकमिति नूनमेवाभि-नन्दनीयम् । आधुनिकविचारकैस्तत्रैतिहासिक-भौगोलिक-दृष्टिकोणस्याभावो दर्श्यते किन्तु यत्र तत्र यास्कस्य तद्गतदृष्टेराभासः परिलक्ष्यत एव—शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भास्यते (नि० २।२) ।

निर्वचनं प्रति यास्कस्योद्दामाग्रहः तीव्रमनोभावश्च संलक्ष्यतेऽत्र—न त्वेव न निर्ब्रूयात् । अर्थात्तन्मते सर्वे शब्दाः व्युत्पत्तिजन्याः । फलत इन्द्रशब्दस्य चतुर्दश निर्व-चनानि, जातवेदसः षट्, अग्नेः पञ्च, यास्कस्य निर्वचनाकर्षणभावाभिव्यञ्जकानि ।

व्युत्पत्ति-कर्तृरूपे यास्को न केवलं शब्दानां नैजां व्युत्पत्तिं प्रस्तौत्यपितु अन्येषामप्या-चार्याणां व्युत्पत्तिं प्राप्तपर्यायशब्दाञ्चोपस्थापयति । अत्र पारमार्थिकी वैज्ञानिकमनोवृत्तिस्तस्य गोचरीभवति । सन्दिग्धस्थितौ अनेकस्वरूपदशायाञ्च व्यापकनिर्वचनानि दीयन्ते ।

निर्वचनक्रमे यास्कस्य साधनानि प्रधानतो वैयाकरणस्य मूलतथ्यानि (धात्वादीनि) आसन् । एवं तस्य षड् व्युत्पत्तयो जातवेदसो विचारणीयाः—जातवेदाः कस्मात् ? जातानि वेदजातानि वैनं विदुः जाते जाते विद्यते इति वा जातवित्तो वा जातधनः जातविद्यो वा जातप्रज्ञानः (नि० ७।१९) । अत्र विद्धातुः ज्ञान-सत्ता-प्राप्त्यर्थे प्रयुक्तः । वैयाकरणा उद्घोषयन्ति—

सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे ।
विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक्श्नम्शेष्विदं क्रमात् ॥

प्रभापुञ्जो भगवान् श्रीशंकरः

प्रो॰ गौरीशङ्करपाठकः*

शिवपुराणस्य वायवीयसंहितायाः पूर्वखण्डे श्रीशिवस्य स्वरूपवर्णनप्रसङ्गे कथितम्।

एक एव तदा रुद्रो न द्वितीयोऽस्ति कश्चन।
संसृज्य विश्वभुवनं गोप्तान्ते सञ्चुकोच यः॥
विश्वतश्चक्षुरेवायमुतायं विश्वतोमुखः।
तथैव विश्वतोबाहुर्विश्वतः पादसंयुतः॥
द्यावा भूमी च जनयन् देव एको महेश्वरः।
स एव सर्वदेवानां प्रभवश्चोद्भवस्तथा॥
हिरण्यगर्भं देवानां प्रथमं जनयेदयम्।
विश्वस्मादधिको रुद्रो महर्षिरिति हि श्रुतिः॥
वेदाहमेतं पुरुषं महान्तममृतं ध्रुवम्।
आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् संस्थितं प्रभुम्॥
अस्मान्नास्ति परं किञ्चिदपरं परमात्मनः।
नाणीयोऽस्ति न च ज्यायस्तेन पूर्णमिदं जगत्॥
सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः।
सर्वव्यापी च भगवाँस्तस्मात् सर्वगतः शिवः॥
सर्वतः पाणिपादोऽयं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः।
सर्वतः श्रुतिमाँल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति॥
सर्वेन्द्रियगुणाभासः सर्वेन्द्रियविवर्जितः।
सर्वस्य प्रभुरीशानः सर्वस्य शरणं सुहृत्॥

---

* व्याख्याता-संस्कृतविभागे, एस. के. बागे महाविद्यालयः, कोलेबीरा, राँची (बिहार-प्रदेश)

अचक्षुरपि यः पश्येदकर्णोऽपि शृणोति यः।
सर्वं वेत्ति न वेत्तास्य तमाहुः पुरुषं परम्॥
अणोरणीयान् महतो महीयानयमव्ययः।
गुहायां निहितश्चापि जन्तोरस्य महेश्वरः॥
तमक्रतुं क्रतुप्रायं महिमातिशयान्वितम्।
धातुः प्रसादादीशानं वीतशोकः प्रपश्यति॥
वेदाहमेनमजरं पुराणं सर्वगं विभुम्।
निरोधं जन्मनो यस्य वदन्ति ब्रह्मवादिनः॥

शम्भुखण्डज्योतिषः स्वरूपमस्ति। न अखिलब्रह्माण्डवितीर्णद्योतस्य प्रथमाधिपतिर्विद्यते। स्वरसम्मोहकस्य तथा उद्घोषस्य परमकेन्द्रमस्ति। काष्ठाव्यापकविस्फोटस्य तथा जननशक्तेर्दिव्यस्तम्भो वर्तते। यद् आदितत्त्वं सदैव जिजीविषितसत्तां करोति तदेवात्मरसस्य तदेकमात्रनिर्णेता विद्यते। सः सम्मिश्रितात्मशक्तिर्विद्यते। तस्मिन् कालचिरप्रबोधना विस्तीर्णा, भूतभविष्यद्वर्तमानकालत्रयाणां दीर्घसंज्ञा तस्य प्रद्योतितव्यक्तित्वे सम्मिश्रिता विद्यते। इत्थं जीवनप्रद्योतनस्य आधारतत्त्वत्रयस्यापि तस्मिन् सञ्चयोऽस्ति।

यथा जननपालनसंहरणानि मौलिकवत् प्रक्रियात्रयमेकमेवापूर्वतत्त्वस्याशात्रयं विद्यते। अस्य परमज्योतिर्मयादिरमात्मन दार्शनिकस्य तथाध्यात्मिकस्य स्वरूपशक्तिरभ्यस्तव्या। शिवशब्दः कल्याणकारको विद्यते। तस्मिन् सार्वजनिकोत्थानस्याकाङ्क्षा वर्तते। अयं मोदस्य प्रत्ययोऽस्ति। शुद्धब्रह्मानन्दस्य अस्मिन् जीवनस्य शुचिसम्पन्नतां प्रति सङ्केतोऽस्ति। वस्तुतोऽयं सः सततं परमार्थिकस्वरूपोऽस्ति, यस्मिन् स्वकटुता पाशविकता दारिद्रयं तथा विभीषिकापरस्यान्तकोत्कर्षणविकासयोगक्षेमं तथा कल्याणप्रवर्तितं जायते।

शिवतत्त्वमनन्तवैज्ञानिकतत्त्वमपि विद्यते। अयं मानवात्मविज्ञानस्यान्तिमपरिधिरस्ति। रहस्योद्घाटककेन्द्रजनित्वेन कार्यमिदमेकं सार्वकालिकमेवं सर्वव्यापिप्रवृत्तिर्विद्यते।

अयमेकः परिक्रमोऽस्ति यस्मिन् ज्ञानस्य सर्वोत्कर्षोपलब्धिर्निहिताऽस्ति। अन्यथा शिवानुयायिनां निगूढप्रबोधनं तथाध्यात्मिकं योत्कर्षस्य कार्यं तत्त्वमिदं विद्यते।

शिवस्य व्यक्तित्वसत्ता प्रत्येकं जडचेतनाणुपरमाण्वोः परिव्याप्ताऽस्ति। अयं प्रकृत्या अगणितरूपेण क्रियाणामधिपतिर्विद्यते। अन्यथा इत्थं कथं यत् सः स्वयंप्रकृतिरस्ति जन्ममृत्युप्रद्योतश्चान्धकारो जडस्तथा चेतनब्रह्माण्डस्योभयेषां पक्षाणां सत्ताऽस्मिन्नेव

माध्यमरूपेण तिष्ठति। अस्याः प्रतिद्वन्द्वस्याध्यात्मिकस्वरूपस्य एतावती व्यापकव्यञ्जना विश्वस्यान्यधार्मिकदर्शनेषु अथवा सांस्कृतिकपरिवेशेषु नोपलभ्यते। अस्य प्रमुखहेतुरार्थ-धर्मस्यानेकसुदीर्घपरिधिरस्ति तथा शैवस्यार्यावर्तिकेण सह पवित्रमैत्री वर्ततेऽपि शैवे भारत-दर्शनस्याखिलतत्त्वानि प्रहितानि सन्ति। एतदर्थं समाजशास्त्रस्य नियमानां वास्तविकता प्रमाणितयन्त्रेऽपि शिवचेतना भारतस्य मूलभूतैकप्राणव्यञ्जना विद्यते।

टॉयनवी जिमरस्तथा ब्राउनप्रभृतयो वैदेशिका विद्वांसः पूर्णतः शिवतत्त्वस्य बहु-मुख्या अन्तश्चेतनायाः स्वीकुर्वन्ति। तद् ब्रह्मांडस्योतं तथा जीवनपरिक्रमायाः मूल-केन्द्रं कथ्यते। इदमनन्तज्योतिस्समूहस्य आदितत्त्वस्य नवीनभारतीयाध्यात्मिक पारं पर गतात्मसात् कर्त्तव्यम्।

शिवं शान्तं शुद्धं प्रकटमकलङ्कं श्रुतिनुतं महेशानं शम्भुं सकलसुरसंवेद्यचरणम्।
गिरीशं गौरीशं भवभयहरं निष्कलमजं महादेवं वन्दे प्रणतजनतापोपशमनम्॥

कारकस्वरूपविचारः

श्रीचन्द्रकुमारत्रिपाठी*

कारकनिरूपणविचारप्रसङ्गे—कर्ता कर्म च करणं च सम्प्रदानं तथैव च। अपादाना-धिकरणमित्याहुः कारकाणि षट्॥ इत्यभियुक्तया कारकाणां षट्त्वं सिद्ध्यति। तत्र किं नाम कारकत्वमिति जिज्ञासायां क्रियाजनकत्वम् कारकत्वम्। क्रियानिरूपितोपलक्षितत्वं जनकत्वमिति अवगन्तव्यम्। जनकत्वं चात्र कारणत्वरूपं विवक्षितम्। करोति क्रियां निर्वर्तयतीति व्युत्पत्त्यर्थावगमात्। ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यत्र ब्राह्मणस्य न कारकत्वम्। पुत्रेण अन्यथासिद्ध्या तत्त्वाभावात्। अत एवैषां क्रियायामेवान्वयः। क्रियाजनकत्वमिति ज्ञाते का सा क्रिया इत्याकाङ्क्षोद्बोधेन क्रियाया जनकाकाङ्क्षया च तत्रैवान्वयस्यौचित्यात्। सर्वेषां च कारकाणां स्वस्वावान्तरक्रियाद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वं बोधनीयम्। असन्निहितसम्प्रदानस्यापि दातृबुद्धिस्थत्वावश्यकत्वेन स्वज्ञानपूर्वकालत्वेनैव जनकत्वम्। एवं स्तोकं पचतीत्यादौ फलस्यापि। घटं करोति स्मरतीत्यादौ बौद्धघटादेः पूर्वकालत्वेनैव स्मृत्यादिनिष्पादकत्वं बोद्ध्यम्।

कर्तृकारक विचारः

कर्तृकारकम्—'स्वतन्त्रः कर्ता' इति सूत्रस्य क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात्। कारकाधिकारात् क्रियाजनने स्वातन्त्र्यमिह विवक्षितम्। अत एव 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ती'ति भाष्यात् स्थाली पचतीत्यादिप्रयोगेषु स्थाल्यादीनां कर्तृत्वसिद्धिः। स्वातन्त्र्यं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वम्। पक्वस्तण्डुलो देवदत्तेनेत्यत्र फलस्य प्राधान्येऽपि देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्धये 'कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे' इति। णिचो वाचकत्वमभिप्रेत्य चैत्रेण मैत्रस्तण्डुलं पाचयतीत्यादौ णिचो द्योतकत्वेन विक्लित्यनुकूलव्यापारस्य पच्धातुवाच्यतया प्रयोज्यव्यापारस्य मुख्यविशेष्यताश्रयत्वरूपप्रधानत्वाभावेन तदाश्रयस्य कर्तृत्वानापत्तिरपि निरस्ता। एवं च विक्लित्यनुकूलव्यापारवाचकपच्धातुनिरूपितं कर्तृत्वं प्रयोज्यकर्तरि सुलभम्। पाचिनिरूपितं कर्तृत्वं च प्रयोज्यकर्तरि सुलभम्। अत एव शब्देन्दुशेखरे देवदत्तेन यज्ञदत्तः पाचयतीत्यादौ ण्यन्तधातुतत्प्रकृतिधातु-एतदुभयवाच्यव्यापारयोः स्वस्वार्थं प्रति प्राधान्यात् प्रयोज्यव्यापाराश्रयस्यापि कर्तृत्वसिद्धिः। द्योतकत्वे तु नैतत् सिद्ध्येत्। 'कारके' इति सूत्रभाष्यात् स्वक्रियाकारकप्रवर्तकत्वं स्वातन्त्र्यमिति लभ्यते प्रकृतसूत्रभाष्याच्चेति।

पूर्वोक्तकर्तृलक्षणे हरिसम्मतिमपि दर्शयति—धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते इति। धातुना उक्ता क्रिया यस्य तादृशे कारके नित्यं कर्तृता इष्यते। अर्थात् यन्निष्ठक्रियाया धातुवाच्यत्वेनैव विवक्षा स कर्ता इति भावः। अत एव यदा यदीयो व्यापारो धातुनाऽभिधीयते तदा स कर्ता इति स्थाली पचति, अग्निः पचति, तण्डुलः पच्यते स्वयमेवेत्यादि सङ्गच्छते।

---

*व्याख्याता, राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयः राँची (विहार-प्रदेश)

अयं च त्रिविधः—शुद्धः, प्रयोजको हेतुः, कर्मकर्त्ता च। मया हरिः सेव्यते, कार्यते हरिणा, गमयति कृष्णं गोकुलम्। मदभिन्नाश्रयको हरिकर्मकसेवानुकूलो व्यापारः। हर्यभिन्नाश्रयक उत्पादनानुकूलो व्यापारः। गोकुलकर्मकगमनानुकूलकृष्णाश्रयकव्यापारानुकूलो व्यापार इति क्रमशः शाब्दबोधः।

उक्ते कर्तरि प्रथमा स्यादनुक्ते तृतीया भवेदिति वचनात् कर्तृकारके विभक्तिद्वयस्य प्रयोगो भवति। किमधिकम् उक्तेषु सर्वेषु कारकेषु प्रथमैव प्रयुज्यते। तथा च वार्तिकम्-अभिहिते प्रथमेति। अभिधानं च प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः। क्वचित्तु निपातनेनाभिधानम्-यथा-विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतमिति। सम्बोधने चेति सूत्रेणापि प्रथमाविभक्तिर्विधीयते। अथ च 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा' इति सूत्रेणापि प्रथमा विधीयते

प्रातिपदिकार्थे प्रथमा विधानात् तत्र प्रातिपदिकार्थः क इति जिज्ञासायां विस्तरेण प्रतिपाद्यते।

प्रातिपदिकार्थविचारः

प्रत्ययेन नियमतः प्रकृतेरपेक्षितत्वात् सुब्विभक्तीनां प्रातिपदिकप्रकृतिकतया ताभिः प्रकृतिभूतप्रातिप्रदिकस्य स्मरणेन अर्थबुबोधयिषया शब्दप्रयोग इति नियमेन तदर्थः क इति जिज्ञासायां प्रातिपदिकार्थनिरूपणमुचितमिति अधो निर्दिश्यते।

एकं द्विकं त्रिकं चाथ चतुष्कं पञ्चकं तथा।
नामार्थ इति सर्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः॥

एकं जातिर्लाघवेन तस्या एव वाच्यत्वौचित्यात्। एकस्या जातेर्वाच्यत्वमुपेक्ष्य अनेकव्यक्तीनां वाच्यत्वे गौरवात्। गामानयेत्यादौ गोव्यक्तेरानयनकर्मत्वेन बोधाय व्यक्तौ लक्षणास्वीकारेऽपि, व्यक्तेर्वाच्यत्वं स्वीकृत्य लक्षणया व्यक्त्यन्तरबोध इति कृत्वा नोभयसमानत्वं, व्यक्तिपक्षे स्वसमवेताश्रयत्वं संसर्ग इति गौरवम्। स्वं वाच्यव्यक्तिः ततः समवेता गोत्वादिजातिः तदाश्रयत्वं समवायेन तदधिकरणत्वं व्यक्त्यन्तरे इति समन्वयः। जात्या सह तु आश्रयत्वमेव संसर्ग इति लाघवम्। व्यक्तिशक्तित्रादिनापि जातेर्वाच्यत्वमभ्युपेयमेव। अन्यथा शुद्धव्यक्तेर्वाच्यत्वस्वीकारे व्यक्तीनामानन्त्याद् व्यभिचाराच्च शक्तिग्रहानुपपत्तेः।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेकरूपप्रतीतितः।
आकृतेः प्रथमज्ञानात् तस्या एवाभिधेयता॥

इति भट्टपादोक्तिरपि जातेर्वाच्यत्वपक्षेऽस्ति । 'नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्य उपजायते' इति न्यायेनापि जातिरेव वाच्या । व्यक्तिबोधस्तु लक्षणया । वस्तुतस्तु "न ह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थः" इति भाष्याद् विशिष्टं वाच्यम् । अत आह द्विकमिति जातिव्यक्तीतित्रिकं जातिव्यक्तिलिङ्गानि प्रातिपदिकार्थाः । सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्था नपुंसकत्वम् । उक्तगुणानामुपचयत्वं पुंस्त्वम् ।

पूर्वोक्तानामुपचयत्वं स्त्रीत्वं तत्तच्छब्दनिष्ठं तत्तद्वाच्यं च । तमेव विरुद्धधर्ममादाय टादिशब्दा भिद्यन्ते । केषाञ्चित् अनेकलिङ्गत्वव्यवहारस्तु समानानुपूर्वीकत्वेन शब्दानामभेदारोपात् । एवं च पदार्थपदे पुंस्त्वमेव, व्यक्तिपदे स्त्रीत्वमेव, वस्तुपदे नपुंसकत्वमेव । 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इति शास्त्रप्रामाण्यात् संख्यापि प्रातिपदिकार्थः । अन्यथा द्वित्वादौ वर्तमानं यत्प्रातिपदिकं ततो द्विवचनादि इत्यर्थस्यासङ्गत्यापत्तेः । अतः संख्यासहितं पूर्वोक्तं त्रयमपि प्रातिपदिकार्थः । प्रत्ययवर्जिते दधि पश्येत्यादौ प्रत्ययमजानतोऽपि बोधात् प्रकृतेरेव वाचकत्वं कल्प्यते । लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतेरेव दर्शनात् । अतः कारकसहितं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थ इति ।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥

इत्यनुभवाद् विष्णुमुच्चारयेत्यादौ अर्थोच्चारणासम्भवाद् विना शब्दविषयं शाब्दबोधासङ्गतिश्चेति सोऽपि प्रातिपदिकार्थः इत्थं षोढा प्रातिपदिकार्थः ।

प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिनिरूपकोऽर्थः प्रातिपदिकार्थः । घटादिशब्दानां व्यक्तौ शक्तिस्वीकारे आनन्त्यव्यभिचारापत्तिरिति जातावेव शक्तिः । व्यक्तौ लक्षणा । व्रीहीनवहन्तीत्यादौ जातेरमूर्त्ततया अवहननान्वयायोगात् स्वाश्रयकर्मकत्वसम्बन्धेन जातेरेवान्वयोऽवहनने इति मीमांसकाः । नित्यो घट इति प्रयोगवारणाय व्यक्तावपि शक्तिरिति नैयायिकाः । अन्यथा नित्यत्वस्य पदार्थे घटत्वेऽबाधात्स प्रयोगो दुर्वार एव स्यात् ।

वागादिशब्दे टाबादीनामभावेऽपि लिङ्गप्रतीत्या प्रातिपदिकस्य शक्तिरिति । टाबादीनां तु द्योतकत्वमिति प्राचीनाः ।

दधि पश्यतीत्यादौ विभक्त्यभावेऽपि कारकसंख्ययोः प्रतीत्या तत्रापि प्रातिपदिकस्य शक्तिरिति शाब्दिका महाभाष्यकारादयः ।

एवं च—जातिर्द्रव्यं च लिङ्गं च संख्या कारकमेव च ।
अमी पञ्चैव नामार्थास्त्रयः केषाञ्चिदग्रिमाः ॥

अत एव लिङ्गस्य संख्यायां कारकस्य च व्यक्तौ विशेषणत्वम् । द्योत्यार्थस्य विशेषणताया एव औचित्यात् । प्रत्ययवाच्यत्वे तु "प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः" इति न्यायार्थप्राधान्यमेव स्यात् । टाप्सुबाद्यतिरिक्तत्वेन सङ्कोचे तु सङ्कोच एव दोष इति सुधियो विभावयन्तु ।

'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' 'स्त्रियाम्' इत्यादिसूत्रभाष्येषु पञ्चानां पक्षाणां प्रतिपादितत्वेन तत्र क्तिकादिपक्षेष्वेव लिङ्गस्यापि प्रतिपादनात् 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा' इति सूत्रे प्रातिपदिकार्थातिरिक्तत्वेन तस्य दृश्यमानत्वात् वैयाकरणेष्वन्यतमो भट्टोजिदीक्षितः स्वनिर्मितसिद्धान्तकौमुद्यां नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थ इति पारिभाषिकं प्रातिपदिकार्थं निश्चिनोति ।

निपूर्वकयम्धातोर्व्यापकत्वमर्थः कर्तरि क्तस्य आश्रयोऽर्थः ततश्च नियतेत्यस्य व्यापकताश्रयीभूतेत्यर्थः । व्यापकतायाश्च निरूपकांशे नित्यसाकाङ्क्षतया प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यता निरूपिता सा, ततश्च प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपिता या व्यापकता तद्वती या उपस्थितिः तद्विषयीभूतोऽर्थः प्रातिपदिकार्थः। तदाह यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेन उपस्थितिः स प्रातिपदिकार्थः । एवञ्च प्रातिपदिकोच्चारणनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावदुपस्थितिविषयताश्रयत्वं प्रातिपदिकार्थत्वमिति निष्कृष्टलक्षणं पर्यवसन्नम् ।

नागेशास्तु प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च प्रातिपदिकार्थ इति स्वीकुर्वन्ति । स्वावच्छिन्नविषयताश्रयत्वं स्वतादात्म्यमिति एतदन्यतरसम्बन्धेन तत्तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टस्तत्तत्प्रातिपदिकार्थः । प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणं च पक्षधरमिश्रकृतप्रकाशग्रन्थे—वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्योपस्थितीयप्रकारताश्रयत्वम् । वाच्यत्वनिवेशात् आकाशपदाप्रवृत्तिनिमित्ते आकशपदजन्योपस्थितीयप्रकारतावति शब्दाश्रयत्वे नातिव्याप्तिः । वाच्यवृत्तित्वनिवेशाद् गवादिपदवाच्यावयवसंयोगरूपविशेषाकृतौ नातिव्याप्तिः ।

वाच्योपस्थितीयप्रकारतावत्वनिवेशात् आधाराधेयभावसम्बन्धेन हर्यादिपदवाच्याश्ववृत्ति हर्यादिपदवाच्येन्द्रादौ च नातिव्याप्तिः । स च प्रातिपदिकार्थो मुख्य इव आरोपिततदाश्रयोऽपि । अत एव गोपी इत्यादौ स्वादिप्रकृतेर्लाक्षणिकत्वेऽपि न दोषः । अत एव लिङ्गग्रहणं सार्थकम् । अन्यथा 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यादिशास्त्रप्रामाण्येन लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थतया तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीत्वे द्योत्ये इत्यर्थ इति भाष्ये सिद्धान्तितम् ।

●

आयुर्वेदशास्त्रस्य त्रिदोष एव आधारस्तम्भः

श्रीरघुनन्दनमिश्रो वैद्यः*

वातपित्तश्लेष्माण एव देहसम्भवहेतवः। तैरेवाव्यापन्नैर्मध्योर्ध्वसन्निविष्टैः शरीरमिदं धार्यते आगारमिव स्थूणाभिः तिसृभिः अतश्च त्रिस्थूणमाहुरेके।

अस्य शरीरस्य वात-पित्त-कफा एव हि त्रिभिः स्तम्भैरिव भवनस्य आधारशिलास्ति। अनेन कारणेन केचन विद्वांसः त्रिस्तम्भस्य आगार इति कथयन्ति।

भारतीयज्ञानपरम्परासु सर्वशास्त्रस्य ज्ञानश्रृंखला एकस्मिन् सूत्रे संबद्धास्ति वा तस्यैवमनुसरणं करोति। यस्मात् प्रकृतेरेतादृशं किञ्चिदपि द्रव्यं नास्ति यत् सत्त्वरजःस्तमोभिर्विनास्ति, तथैव मनुष्याणामपि प्रकृतिः वात-पित्तकफैर्विना न भवति। यथा—

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः।
निबघ्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम्॥

महर्षिरग्निवेशो वातप्रकृतिं पित्तप्रकृतिं कफप्रकृतिं प्रकृतिं न मन्यते, तस्य मतेन त्रयाणां दोषाणां समानावस्था हि प्रकृतिर्नाम। इयमेव प्रकृतिर्वैद्यसमुदायानामेव अभीष्टास्ति। अतएव अनेन सह प्रकृतिशब्दस्य संयोजनं न कृत्वा वातलं पित्तलं श्लेष्मलमिति कथनमधिकमुपयुज्यते। येन प्रकारेण सोम-सूर्य-वायव एवास्य जगतो धारणं कुर्वते तथैव वात-पित्त-कफाश्चैव इदं शरीरं धारयन्ति। यथा—

विसर्गादानविक्षेपैः सोमसूर्याऽनिलास्तथा।
धारयन्ति जगद्देहं वातपित्तकफास्तथा॥

शरीरे वायुप्रकृतौ वायोः, पित्तप्रकृतौ सूर्यस्य, कफप्रकृतौ सोमस्य च यथा प्रतिनिधित्वं भवति, तथैव महागुणेषु वायू रजोगुणस्य पित्तं सतोगुणस्य कफः तमोगुणस्य प्रतिनिधित्वं करोति, तथैवभ्य वातपित्तकफस्यान्तरे ईषत् परिवर्त्तनेऽपि मनुष्येषु रोगाः सञ्जायन्ते। वातपित्तकफा दूषिता भवन्ति तेनैव दोषाः प्रवदन्ति शरीरधारणाद् धातुं प्रवदन्ति मनीषिणः।

---

* प्राचार्यः, जानकी देवी मोदी आयुर्वेद-महाविद्यालस्य, राँची (विहार-प्रदेश) *

सर्पस्य शरीरे विषं तिष्ठति किन्तु सर्पस्य हानिर्न भवति, तथैव तद्दोषप्रकृतिकाः पुरुषाः स्वदोषेण न आक्षिपन्ते । यथा—

विरुद्धैरपि नत्वेते गुणैर्घ्नन्ति परस्परम् ।
दोषाः सहजसात्मत्वाद् विषं घोरमहीनिव ॥ च. चि.

प्रकृतौ यथा सत्त्वमूर्ध्वं तिष्ठति रजोमध्ये तिष्ठति तमः अधस्तिष्ठति तथैव कफः शिरसि तिष्ठति पित्तं वक्षसि तिष्ठति वायु कोष्ठे निम्नांशभागे च तिष्ठति । यद्यपि इदं स्थानं मुख्यतममस्ति किन्तु शरीरस्य प्रत्येकसूक्ष्मांशे त्रयो दोषाः तिष्ठन्ति । यथा प्रकृतेः सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं बृहदो बृहत्तरं वस्तु सत्त्वरजस्तमाः सन्ति तथैव शरीरस्य कश्चिदपि भागो दोषेभ्यो रहितो नास्ति । यस्मिन् यस्मिन् शरीरे यस्य यस्य दोषस्याधिकत्वं ते तत्तद् संज्ञकाः पुरुषा भवन्ति इति ।

वातादिगुणाश्च यथा—वायुः शुद्धः शीतः लघुर्गतिशीलः खरश्चास्ति । पित्तमुष्णं तीक्ष्णं, द्रवमम्लं चास्ति । कफो गुरुः शीतो मन्दः स्निग्धो मधुरः स्थिरश्चास्ति । एते दोषाः समानगुणभूयिष्ठैः औषधाहारविहारैः संवर्द्धन्ते, विपरीतगुणभूयिष्ठैः औषधाहारविहारैः हीयन्ते । बाल्यावस्थायां कफस्य वृद्धिर्भवति' यौवने मध्यमवयसि पित्तस्य, वृद्धावस्थायां च वायोः प्राबल्यं तिष्ठति । अनेन प्रकारेण दिनस्य प्रारम्भकाले कफस्य, मध्याह्नकाले पित्तस्य, संध्याकाले रात्रौ च वायोर्वृद्धिर्भवति । भोजनानन्तरं सद्यः कफस्य प्रपचनकाले पित्तस्य पाकान्ते चः वायोः प्राबल्यं भवति । इयं त्रिदोषस्य सरणिः ।

शरीरे आभ्यन्तरकोष्ठे वा पित्तादन्योऽग्निर्नास्ति । पित्तमेव अग्निः स एव पाचकाग्निः स एव जाठराग्निरिति संज्ञा । कार्यकारणात् त्रिदोषाणां पञ्च पञ्च भेदाः पञ्च पञ्च स्थानानि सन्ति । यथा—वायोः—प्राणापानोदानव्यानसमानभेदात् पञ्च प्रकाराः भवन्ति, अस्मिन् प्राणवायुः शिरसि तिष्ठन् कण्ठे वक्षसि च गतिं करोति । उदानवायुर्वक्षसि तिष्ठन् गले नासिकायां नाभौ च गतिं करोति । व्यान-वायुः हृदये तिष्ठति किन्तु सम्पूर्ण-शरीरे गतिं करोति । प्राणादिवायोरपेक्षया व्यान-वायोर्गस्तिः तीव्रतरा अस्ति । समानवायुर्जठराग्निपार्श्वे आमाशये तिष्ठति । अयमग्नेः प्रदीपनं करोति । अपान-वायुर्मुख्यतः कटौ निम्नभागे वस्तौ श्रोणौ गर्भाशये बृहदन्त्रान्तभागे तिष्ठति । सर्वेषां आभ्यन्तरिक-स्रावाणां विक्षेपणं हि अस्य कार्यम् ।

पञ्चप्रकारकं पित्तं यथा—पाचकः रञ्जकः साधकः आलोचको भ्राजकश्च । अस्य स्थानम् यथा—

पाचकं पित्तमामाशयः पक्वाशश्च मध्यभागे पित्ताशये तिष्ठति यस्य समीपवर्तिनी ग्रहणी अस्ति । रञ्जकं पित्तमामाशये तिष्ठति । साधकं पित्तं हृदये तिष्ठति । भ्राजकं पित्तं त्वचायां तिष्ठति, आलोचकं पित्तं दृष्टौ तिष्ठति ।

पञ्चप्रकाराः कफा यथा—अवलम्बकः क्लेदको बोधकस्तर्पकः श्लेषकश्च। स्थानं यथा—अस्मिन् अवलम्बको वक्षसि, क्लेदक आमाशये बोधको जिह्वायां तर्पकः शिरसि श्लेषकश्च शरीरस्य सर्वसन्धिस्थानेषु तिष्ठति। अनेन प्रकारेण उर्ध्व-मध्य-निम्नभागेषु स्थित्वा शरीरस्य धारणं कुर्वन्ति त्रिस्थूणा (त्रिस्तम्भ) इव। यथा वातपित्तश्लेष्माणो देहसम्भवहेतव इति। आचार्याणां मते रक्तमपि शरीरस्य धारकमस्ति। रक्तस्यैवान्या संज्ञा जीव इति। तेन त्रिदोषसिद्धान्तवादेऽपि रक्तस्यापि प्रधानत्वम्। कि.च रक्तेऽपि त्रिदोषः अस्ति। यथा—

नर्त्ते देहः कफादस्ति न पित्तान् न च मारुतात्।
शोणितादपि वा नित्यं देह एतैस्तु धार्यते॥
कालान्तरेणाभ्युदितं तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्यः।
पचत्यतः शोणितमेव पाको मतोऽपरेषां विदुषां द्वितीयः॥

उपसंहारः

शरीरे वायोः कार्यं यथा—एकस्य साम्राज्यस्य मन्त्रिणा विना कार्यं सम्पन्नं न भवति तथैव शरीररूपिणि साम्राज्येऽपि केवलं पित्तकफाभ्यां साम्राज्यस्य कार्यं न भविष्यति, अस्य शरीरसाम्राज्यस्य वायोः सहयोगे सर्वं कार्यं सम्पन्नं भविष्यति। आचार्याः पित्तं कफञ्च पङ्गु कथयन्ति। यथा—

पित्तं पङ्गु कफः पङ्गु पङ्गवो मलधातवः।
वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत्॥

अस्मिन् वायोः प्रधानत्वं यथा—तथा च स हि भगवान् प्रभवश्चाव्ययश्च भूतानां भावाभावकरः सुखासुखयोर्विधाता मृत्युर्यमो नियन्ता—प्रजापतिरदितिर्विश्वकर्मा विश्वरूपः सर्वगः सर्वतन्त्राणां विधाता भावानामणुर्विभुर्विष्णुः क्रान्ता लोकानां वायुरेव भगवानिति। च. सू.।

अस्मात् कारणाद् वायुरेव सर्वदोषाणां धातूनां मलानां च धारकः निस्सारकः। अतो निर्विवादसत्यमेवोक्तं यत् त्रिदोष आयुर्वेदशास्त्रस्य आधारस्तम्भः। सोमसूर्यवायवोऽपि त्रिदोषः सत्त्वरजस्तमोऽपित्रिदोषः सर्वं खलु त्रिदोषमयं जगत्। स एव त्रिधातुः विकृतस्वरूपा त्रिमला इति। त्रिधातुस्वरूपा प्रकृतिः, प्रकृति, त्रिधातुरूपावातपित्तकफाश्च। यथा—

अध्यात्मलोको वाताद्यैर्लोको वातरविन्दुभिः।
पीड्यते धार्यते चैव विकृताऽविकृतैस्तथा॥ च. चि.

भारतीयदर्शनेषु साम्यवादः

प्रो० शिवचन्द्रभट्टाचार्यः*

जगति बहुलप्रचारः साम्यवादो भारतीयदर्शनेषु कीदृशरूपेणाङ्गीभूत आसीदिति अस्माकं प्रतिपादनीयो विषयोऽस्ति। तत्रादौ साम्यस्वरूपं निरूप्यते, साम्यस्वरूपे हि निरूपिते विषयोऽयं स्पष्टतामुपयास्यति।

अस्ति हि नैयायिकादिभिर्निरूपितं साम्यम्। तन्मते हि विभिन्नानामेकरूपतैव साम्यम्। "तद्भिन्नत्वे सति तद्गतधर्मवत्त्व" मिति सादृश्यनिर्वचनं नैयायिकैः कृतमस्ति। सादृश्यं साम्यं चैकार्थवाचकम्। मुखादौ चन्द्रसाम्यं च कविभिरुक्तम्। तत्र परस्परभिन्नयोश्चन्द्र-मुखयोरानन्दजनकत्वधर्मेणैकरूपता। साम्यम्-यथा चन्द्रो हर्षजनकस्तथा मुखमपि हर्षजनकमिति हर्षजनकतांशे परस्परभिन्नयोश्चन्द्र-मुखयोरेकरूपता सादृश्यं वा साम्यं वा अभेदो वा यथेच्छं विभिन्नैः शब्दैः शक्यते कथयितुम्। तदेवं साम्यं विभिन्नानामेकरूपता, भिन्नानामैक्यं वा भिन्नानामभेदो वास्ति। अभेदश्च भेदाभावः, स च एकरूपतात्मक इति नैयायिकादिभिः प्रदर्शितम्।

तथाहि नैयायिकमते घटभेदाभावो घटत्वं चैकमेव वस्तु अस्ति। तत्र घटत्वात्मकं वस्तु विभिन्नघटानामेकरूपतैव भवति। अतः साम्यं भिन्नानामभेद इति नैयायिकादिमतानुसारेण सुवचमस्ति।

एवम् भेदाभावरूपम्, अभेदरूपं वा साम्यमस्ति। तच्च साम्यं "वैषम्याभाव" इत्यपि कथयितुं शक्यते। वैषम्यं हि भेदः, तदभावः साम्यति। एतावता इदमेवायातं यद् भेदो वैषम्यम्, अभेदश्च साम्यमिति। वैषम्यं च अनुचितं, वस्तुगतमनौचित्यं वैषम्यादतिरिक्तं न भवति। तथाहि-पथ उच्चावचत्वे "विषमः पन्था" इति कथ्यते, जनाश्च विषमं पन्थानं समीचीनं न मन्यन्ते, भित्तिगात्रस्य असमानत्वे (वैषम्ये) तस्यासौष्ठवं जनैः स्वीक्रियते, गृहकोणस्य असमानाकारत्वे (विषमकोणत्वे इति यावत्) साधुत्वं तस्य परिगणितं न भवति। तदिदं वैषम्यमनुचितमसौष्ठवं साम्याभावरूपमस्ति, तद्विपरीतं साम्यमुचितं सौष्ठवं भवति। स्थूलवस्तुगतं वैषम्यमसौष्ठवमनुचितमित्याख्यायते। एवं दृश्यमानेषु एकरूपेषु वस्तुषु यद्येकरूपश्चेतनो भवति, तदा निष्पक्षपातित्वरूपं चेतनगतं साम्यमभिधीयते, यथा

---

*व्याख्याता—राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालयस्य, रांची (विहार-प्रदेश)

यदि चेतनस्य पितुः पुत्रत्वेन एकरूपे पुत्रद्वये समानः स्नेहो भवति, तदा पितुः वैषम्याभावः पुत्रेषु समपक्षपातः, साम्यं वा कथ्यते, बाह्यवस्तुगतैक्यमनुसृत्य चेतनस्य यदेकरूपता तदेव साम्यं निष्पक्षपातित्वरूपं, वैषम्याभावरूपञ्च तत्।

पुत्रयोर्द्वयोः पुत्रत्वेन समानयोर्यदि एकतरस्मिन् स्नेहः, तदभावनिबन्धना पितुरन्यतरस्मिन् विभिन्नरूपता भेदो वा तदा पितुर्वैषम्यं पक्षपातित्वं दोषो गण्यते। तत्र हि पुत्रेण एकेन "पिता मे स्निग्धः" अन्येन "पिता मे अस्निग्धः" इति एकस्यैव पितुर्भेदो विभिन्नरूपता वैषम्यं वा अनुभूयते। इति भेद एव चेतनगतं वैषम्यमस्ति, यस्य नामान्तरं पक्षपातित्वमिति। तस्य विपरीतं निष्पक्षपातित्वमभेदरूपं साम्यं चेतनस्याङ्गीक्रियते।

तदेतत् साम्यं चेतनगतं निष्पक्षपातित्वमपि आख्यायते, अचेतनगतं तु केवलं साम्यमित्यभिधीयते।

चेतनगतं निष्पक्षपातित्वरूपमपि साम्यं द्विधा सम्पद्यते। कथमिवेति उच्यते-पक्षपातो हि वैषम्यं पक्षविशेषे अधिकपातरूपमस्ति। पक्षविशेषे अधिकपाताभावश्च निष्पक्षपातित्वं सर्वत्र समपातेन कुत्राप्यपातेन वा इति द्विधा सम्पन्नं भवति। तत्र प्रथमं विशिष्टाद्वैतं, द्वितीयं च अद्वैतमिति अस्माभिः स्वीक्रियते। तदेव साम्यमभेदरूपं दार्शनिकैः सर्वत्र कीदृशमङ्गीक्रियते इति वयमिदानीं प्रदर्शयामः—

दर्शनमात्रस्य जगतो मूलानुसन्धानमेकं मुख्यकार्यमस्ति। जगतो मूलकारणे च दार्शनिकैः साम्यमेव व्यवस्थापितमस्ति। तथाहि भारतीयदर्शनेषु सर्वाधिकप्राचीनं सांख्यदर्शनमस्ति। सांख्यदर्शने जगतो मूलकारणमचेतना प्रकृतिरस्ति। सा च सृष्टिमूलभूता जगतो मूलकारणभूता वा सांख्यमते सत्त्व-रजस्तमोगुणानां साम्यावस्थात्मिका प्रकृतिरस्ति। तस्याश्च प्रतिक्षणं परिणामो भवति, स च परिणामो द्विविधः, सदृशपरिणामो विसदृशपरिणामश्च, तत्राद्यो दीपशिखायाः प्रतिक्षणं परिवर्तनशीलायाः समानाकारदीपसन्ततिवदस्ति। अपरश्च दुग्धादीनां दध्यादिपरिणामवत्। तत्राद्यपरिणामस्थले साम्यं, द्वितीयपरिणामस्थले वैषम्यमस्ति, प्रकृतेः परिणामो हि तदीयः पक्षपातः, पक्षः द्वावेव भेदः अभेदश्च। अथवा साम्यं वैषम्यं च, अथवा विकारोऽविकारश्च। जगत् तदभावश्चेति यथेच्छमुक्तशब्दैर्वक्तुं शक्यते। यतो हि साम्यं प्रकृतिर्वैषम्यं जगत्। तत्र वैषम्यरूपस्य जगतो विसदृशपरिणामेन आत्मत्वेनाङ्गीकारः प्रकृतेर्वैषम्यपक्षपातः, सदृशपरिणामेण साम्यस्याभेदापरपर्यायस्य आत्मत्वेनांगीकारः साम्यपक्षपातो भवति प्रकृतेः। तेन च भेदाभेदरूपसाम्यवैषम्यात्मके उभयस्मिन् पक्षे जगन्मूलायाः प्रकृतेः समानपातेन (उभयोः स्वात्मत्वेनाङ्गीकारेण) एकतरस्मिन् साम्ये वैषम्ये वा अधिकपातनभावेन निष्पक्षपातित्वरूपं साम्यं निर्वहति।

अन्यथा तु साम्यमात्राङ्गीकारेण यदि प्रकृतिः सत्त्वादीनां साम्यरूपा तदा किमपराद्धं वैषम्येण, येन वस्तुत्वाविशेषेऽपि अभेदात्मकसाम्यस्यैव स्वात्मत्वेन प्रकृतिकर्तृकाङ्गीकारः,

न तु वैषम्यस्य इति महद् वैषम्यं जगन्मूलस्य प्रकृतेरापतति, यत् सर्वथाऽनुचितमस्ति। द्वन्द्वात्मके भेदाभेदरूपे साम्य-वैषम्य-युगले समपक्षपातित्वं स्वीकृत्य जगन्मूलस्य निष्पक्षपातित्व-रूपसाम्यं निर्वाह्यते। एषा सांख्यानां साम्यदृष्टिरस्ति।

इदानीं मीमांसकमतमालोच्यते-मीमांसकैः जगत्कर्त्तरि वैषम्यापातभिया जगतः कर्त्तैव न स्वीक्रियते। तन्मते प्राणिनिवहकर्म एव जगतो मूलकारणम्। अदृष्टाख्यकर्मद्वारा जीवानां जगत्कर्तृता अस्ति, अतो नानाभेदात्मकं जगत् विषमं, कर्मवैषम्याज् जायते, तत्र यद्यपि स्फुटं साम्यदृष्टिर्न दृश्यते। तथाहि तन्मते कार्यकारणरूपेण विभक्तजगतः साम्यं वैषम्यमस्ति कारणम्। कर्मवैषम्ये जगद् वैषम्यं जगद्भेदो भवति। वैषम्यमेव तत्र कार्य-कारणयोः समानरूपतास्ति।

"वैचित्र्यं विना वैचित्र्यं न जायते" इति तैरङ्गीकृते नियमे, "कारणवैचित्र्यात् कार्य-वैचित्र्य" मिति नियमे वा तेषां कार्यकारणयोर्वैचित्र्यात्मकसाम्यदृष्टिरेव मूलभूतास्ति। मीमांसक-मते कारण-कार्यगतं वैषम्यमेव तदुभयोः साम्यरूपेण परिणतम्। एषा खलु मीमांसकानामपि साम्यदृष्टिरस्ति।

नैयायिक-वैशेषिकादिभिः साम्यमिच्छद्भिस्तत्त्वान्वेषणपरैरनिच्छतामपि तेषां वैषम्यमा-पतितम्, तदपाकरणाय प्रयासे पुनः साम्यभङ्गप्रसङ्गो भवति। नानाभेदवादिनो हि न्याय-वैशेषिक-सांख्य-मीमांसकाद्वैतवादिनः सन्ति। द्वैतमेव भेदः स एव च वैषम्यमिति प्रागा-ख्यातम्। तेन च द्वैतवादिनः सर्वे एव वैषम्यवादिनो भवन्ति, वैषम्यवादित्वेऽपि तेषां साम्यवादित्वं व्याहतं न भवति। साम्यमनुसरद्भिरेव तैर्वैषम्यमङ्गीकृतम्। एकरूपतैव साम्यं, विभिन्नरूपतैव वैषम्यम्। प्रकारान्तरेणापि शक्यते वक्तुं—भेद एव वैषम्यम्, अभेदः साम्यम्। तत्र केवलं भेदस्वीकारे भेदैकपक्षे अधिकपातरूपं वैषम्यमापतति, अनुचितं च तत्। अतो वस्तूनामेकरूपतात्मकं साम्यमपि तैः स्वीकृतम्, सांख्ये वैशेषिके च दर्शने वस्तूनां साधर्म्य-वैधर्म्यप्रकरणं दृश्यते। साधर्म्यमेव साम्यम्, वैधर्म्यं च वैषम्यमिति तेषामपि ग्रन्थेषु साम्यदृष्टिरुपलभ्यते। वस्तुतस्तु भेदाभेदापरपर्याययोः साम्य-वैषम्ययोः परस्परं द्वन्द्वं विराजमानं दृश्यते सर्वत्र जगति। तत्रैकतरस्य प्राबल्ये अन्यतरेण किमपराद्धम्? यत्तस्य दौर्बल्यमिति महद्वैषम्यप्रश्न आपतति, तदपाकरणाय पुनः साम्य-वैषम्ययोर्भेदाभेदयोर्वा साम्यं जगन्मूलगतमस्ति, येन भेदाभेदयोरेकतरस्य प्राबल्यात्मकं वैषम्यमनुचितस्वरूपं वा जगति कदापि कुत्रापि नापतति।

तस्मात् पुनर्भेदवादिनो दार्शनिका यथा विजयन्ते, तथैवाद्वैतवादिनः।

पुराणं भाषाविज्ञानञ्च

□

श्रीमहेशशर्मा*

□

भाषाविज्ञानस्याध्ययने पुराणं कियदुपकारकमिति विषयमधिकृत्य विचार्यते।

महर्षियास्कः वेदाङ्गान्यतमस्योपयोगितां महत्त्वञ्च वर्णयन् प्राह—तदिदं विद्यास्थानं निरुक्तं व्याकरणस्य कात्स्न्यर्म्। तथैव पुराणेतिहासयोर्महत्त्वमुपयोगितां च प्रतिपादयता मया-एतद् वक्तव्यं यत्—तदिदं विद्यास्थानं पुराणं भाषाविज्ञानस्य कात्स्न्यर्मिति।

पुराणरत्नाकरस्यालोडनं विलोडनं वा यदि क्रियेत तदा शतानि सहस्राणि च निर्वचन-प्रधानानि शब्दरत्नानि मिलिष्यन्ति येषां साक्षात् सम्बन्धो भाषाविज्ञानेनानुभूयते। तेषां शब्दानां सङ्ग्रहो यदि भाषावैज्ञानिक-कोशरूपेण भवेत् तदा मन्ये भाषाविज्ञानस्य क्षेत्रं विस्तृतं समृद्धं पूर्णं वा स्यात्।

यदि स्वामिदयानन्दोपेक्षितस्य पुराणस्य भाषाविज्ञानतत्त्वान्वेषणकामनयाऽध्ययनं भवेत् तदा एतद्ज्ञातुं शक्यते यत्—पुराणे केवला कथा, वार्ता एव नास्ति, किन्तु भाषा विज्ञानस्य महान्ति तत्त्वानि निर्वचनप्रधानानि शब्दरत्नानि च निहितानि सन्ति अस्मिन् पुराण-रत्नाकरे। परन्तु तदर्थमवगाहनमपेक्षितम्। अतः पुराणरत्नाकरस्यावगाहन-निमज्जन-प्रसङ्गेऽस्माभिर्मन्दर-मैनाकादिवत् प्रवर्तितव्यम्, न वानर-वकादिवत्।

तेषां भाषावैज्ञानिकतत्त्वानामुपलब्धये पुराणरत्नाकरस्य मन्थनमावश्यकं प्रतिभाति। समुद्रमन्थने कृते सति चतुर्दश रत्नानि एव प्राप्तानि। अत्र तु असंख्येय-शब्दरत्नानि प्राप्तानि सन्ति।

मन्ये, भाषाविज्ञानस्य मूलस्रोतः पुराणं रामायणं महाभारतं च वर्तते। तत्र सगर-सागर-पृथ्वी-अहल्या-कल्माषपाद—मान्धाताऽक्षपादाऽश्मक-नारीकवच-मरुन्-मारुत-मरुत्त-सहस्राक्ष-गोत्रभित्-परीक्षित-विपाशा-शतद्रुप्रभृतीनि निरुक्तिमूलानि शब्द-रत्नानि विविधदेश-कालेनेतिहास-भूगोल-सम्बद्धानर्थान्-विविधतथ्यानि च सूचयन्ति।

शब्दानां तानि पौराणिकनिर्वचनानि पठित्वा एतदनुभूयते यन्महर्षियास्क एव शब्दानां निर्वचने निरुक्तौ वा नैव पारङ्गत आसीत्, किन्तु भगवान् व्यासोऽपि निर्वचन-शास्त्रस्य निरुक्तिविद्याया वा पारदृश्वाऽऽसीत्।

---

*प्राचार्यः—राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालयस्य, रांची (विहार-प्रदेश)

आदिकविवाल्मीकिरपि शब्दसागरस्य मैनाक आसीत् । आदिकाव्येऽपि सैव निर्वचनसरणी राजते यथा व्यास-साहित्ये । तथा च सहस्राक्ष-मरु-मान्धातृ-रावण-सागर-सरमा-वैश्रवण-ककुत्स्थ-जनक-निषाद-यक्ष-राक्षस-मैथिल-मैथिली-मिथिला-विदेह-निमि-प्रभृतिशब्दरत्ननिर्वचनैस्तत्रस्थैर्ज्ञायते ।

यदि तेषां महर्षीणां निर्वचनप्रधानैः आदिकाव्यपुराणप्रसिद्धभाषावैज्ञानिकशब्दरत्नैः भाषाविज्ञान प्रासादस्यालङ्करणं क्रियेत, तदा भाषाविज्ञानस्य तादृशं पौराणिकशब्दरत्नजटितमपूर्वं प्रासादं दृष्ट्वा अस्माकं भाषावैज्ञानिकशब्द-रत्नान्वेषणतत्पराणामन्तकरणेः कोऽपि अनिर्वचनीयः प्रसादः स्यात् ।

वस्तुतो भाषाविज्ञानस्य क्षेत्रं ब्रह्मवद् विस्तृतं वर्तते । यथा ब्रह्म सर्वत्र व्याप्तं तथैव भाषायाः विज्ञानमपि सर्वत्र व्याप्तम् । यत्र व्याकृता स्फुटिता वा भाषा नास्ति, तत्राव्याकृता मूकभाषा सङ्केतो वा वर्तते । अतः पुराणं ब्रह्म, विज्ञानं ब्रह्म, सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्मवत् भाषाविज्ञानमपि सर्वत्र व्याप्तं वर्तते ।

नाटके काव्ये वा तादृशी व्यापकता नास्ति यादृशी भाषाविज्ञाने । फलतः संस्कृतजगति प्रचलितसूक्तौ किंचित् परिवर्तनं कृत्वा एवं वक्तुं शक्यते यत्--

न स शब्दो न सा विद्या न स न्यायो न सा कला ।
जायते यन्न भाषाङ्गं भाषाक्षेत्रं महत्तमम् ॥

भगवान् पतञ्जलिः प्राह यत् 'एकः शब्दः सम्यगज्ञातः ।' परन्तु शब्दस्य सम्यग्ज्ञानं संस्कृतमाध्यमेनैव स्यात् । अन्यथा तिमन्-सिलाटै-वकेन-धेनु-उधंग प्रभृतिशब्दानां विज्ञानं नैव स्यादस्मिन् हिन्दीयुगेऽपि ।

तदर्थं संस्कृतशरणमेवाधिगच्छेदस्मिन् वैज्ञानिकयुगेऽपि । तदेव विदित्वा शतद्रु-विपाशादिशत-सहस्रशब्दानां विज्ञानं प्राप्नोति । नान्यः पन्था विद्यते शब्दानां विज्ञानाय ।

पौराणिकनिर्वचनप्रकाशे एव तेषां पुराणप्रसिद्धभाषावैज्ञानिकशब्दानां वास्तविकार्थो ज्ञातुं शक्यते । फलतः अस्माभिरनुभूयते--

यथा यथा हि पुरुषः पुराणमवगाहते ।
तथा तथा हि भाषायाः विज्ञानं सम्प्रकाशते ॥

तथा चास्तीक-धेनु-रघु-क्षत्रिय-श्रोत्रिय-जरासन्ध हयग्रीव-कार्तिकेय-वृन्दारण्य-शिशुपाल-वाजसनेयी--कृष्णयजुर्वेद-तैत्तरीयशाखा-भरद्वाज-शुक्र-सौम्य-शान्तनु-फाल्गुन-शकुन्तला-वैश्रवण-रावण-मेघनाद-क्रौंचरन्ध्रगौरीशंकरापर्णा-पार्वती-प्रभृतिशब्दानां विज्ञानमर्थात् शिष्टं विशिष्टं निर्वचननिरुक्तिजन्यं ज्ञानं पुराणेतिहासज्ञानं विना नैव सम्भाव्यते ।

संस्कृतस्य विशिष्टविद्वांसोऽपि यदि श्रीहर्ष-तुलसीवत् पुराणमन्थनपरायणा नहि सन्ति तदा भ्रमन्ति। यथा ममैकं मित्रं रघुवंशस्य टीकायां गोत्रभिच्छब्दस्य व्याख्याने भ्रमिं प्राप्य गोत्रनामकराक्षसं भिनत्तीति व्याख्यां कृतवान्। परन्तु तत्र पुराणकथानकाज्ञानमेव कारणमासीत्। इन्द्रस्यैकं नाम पक्षच्छिदपि वर्तते। "क्रुद्धेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्रौ।" प्रसङ्गेण सह गोत्रभिच्छब्दस्य समन्वयः करणीयो विद्वद्भिः।

पुराणज्ञानबलादेव कवितार्किकः श्रीहर्षः देवी पवित्रितचतुर्भुजवामभागा वागालपदिति सूक्तिं स्वोक्तिं वा प्रमाणितवान् कश्मीरनगरे देव्याः सकाशात् प्रमाण-पत्रग्रहणप्रसंगे। तत्र पुराणप्रमाणबलेनैव मुखरां सरस्वतीमपि मूकां कृतवान्, तस्याश्च विष्णुपत्नीत्वं प्रमाणितवान्।

देवीभागवतस्य सत्यव्रतोपाख्यानं द्रष्टव्यम्। तत्र शूकरोऽनेन मार्गेण गतो न वेति प्रश्नस्योत्तरप्रदानप्रसङ्गे सत्यव्रतः प्राह—"पश्यति न सा ब्रूते" इमां सूक्तिमेवानुसरति मानसकवेः सा सूक्तिः—'स्याम गौर किमि कहौं बखानी। गिरा अनयन नयन बिनु बानी॥ कथनस्यायं भावो यत् या सूक्तिः भाषायाः सर्वश्रेष्ठमहाकाव्यस्य सर्वोत्तमा सूक्तिरस्ति साऽपि पुराणपुरुषस्य व्यासस्योच्छिष्टा एव वर्तते। शुकमुखात् स्रष्टा वा वर्तते। यश्चोच्छिष्टप्रसादः राष्ट्रभाषाभक्तैरस्माभिर्विष्णोश्चरणामृतमिव शिरसा धार्यते बहुधा च वर्ण्यते।

अतो भाषावैज्ञानिकैः स्वीकर्तव्यं यत् यथा निरुक्तं व्याकरणस्य पूरकमस्ति, तथैव पुराणं भाषाविज्ञानस्योपजीव्यं, मूलस्रोतः, पूरकं वाऽस्ति।

परःसहस्रं तादृशाः शब्दाः सन्ति, येषामर्थविज्ञानं व्याकरणेन नैव भवति। किन्तु तदर्थावगमनं पुराणेन भवति। व्याकरणस्य क्षेत्रं सीमितं लक्ष्मणरेखया वाऽवरुद्धमस्ति। लक्ष्य-लक्षणे व्याकरणं व्याकरोति। प्रकृति-प्रत्ययविचारे व्याकरणं प्रचलति। भाषाविज्ञानं तु दूरं पश्यति, दीर्घं पश्यति, सूक्ष्मं च पश्यति, ऐतिहासिकं भौगोलिकं चार्थं सूचयति।

महती सूक्ष्मेक्षिका भाषाविज्ञानस्य। एतदपि वक्तुं शक्यते यद् व्याकरणं वदनलेखनक्रियासु विशुद्धिं ददाति। भाषा-विज्ञानं तु दूरवीक्षणमस्ति। दूर-दर्शनं ददाति। अतो व्याकरणं शब्दशास्त्रमस्ति, किन्तु भाषाविज्ञानं दर्शनमस्ति। अर्थदर्शनं करोति कारयति च। तेषां विशिष्टशब्दानामर्थज्ञानस्यान्वय-व्यतिरेकौ भाषाविज्ञानेन यथा स्तः, न तथा व्याकरणेन।

यत्राष्टौ व्याकरणानि विज्ञानमप्राप्य निवर्तन्ते; तत्र भाषाविज्ञानं पुराणं वागच्छति। आस्तीकजरत्कारुप्रभृतिशब्दानां यथार्थज्ञानं व्याकरणेन नैव भवति, परन्तु पुराणं भाषाविज्ञानं वा तत्रेतिहासं भाषयति, दर्शयति वा। अतः सत्यमुक्तं भाषाविज्ञानं दर्शनमस्तीति। इतिहासमुपधावति भाषाविज्ञानम्। पुराणमितिहास एव। अतो भाषाविज्ञानस्य यथा स्वाभाविकसम्बन्धः पुराणेनेतिहासेन वा न तथा व्याकरणेन। शब्दसिद्धिर्हि नैव विषयो भाषाविज्ञा-

नस्य किन्तु अमुकनाम किं मूलकमिति अर्थविचारमूलकं भाषाविज्ञानमथ च शब्दसिद्धि-मूलकं व्याकरणमिति सूत्ररूपेण वक्तुं शक्यते ।

आधुनिकभाषाविज्ञानस्य भवनं यदधुना दृश्यते, तदार्षभाषाविज्ञानरहितं पूर्वजरिक्थ-रहितं वा प्रतिभाति कि वाऽऽधाररहितं निराधारगन्धर्वनगरमिव क्षणिकशोभाधायकं प्रतिभाति ।

अस्य प्रतीयमानस्य भवनस्य मूले पुराणस्य शिलान्यासो यदि अभविष्यत्, तदा नूनमत्र दृढत्वं स्थायित्वं वाऽभविष्यत् ।

"दृढत्वमेतद्विषयश्च बोधः प्रयाति पौराणनिषेवणेन ।"

भाषाविज्ञानस्याजस्त्रं स्रोतः पुराणपर्वतात् प्रवहति । तस्य स्रोतसोऽज्ञानमेवात्र बन्धः । तस्य बन्धस्य भङ्गो यदा भवेत् तदा भाषाविज्ञानस्य धारा तथैव मनोहरा दर्शनीया च स्यात् यथा मन्दाकिन्या धारा । अन्यथा विनशनप्रदेशे सरस्वतीव सा क्षीणा क्षीणतरा, अन्ततो विनष्टा स्यात् ।

अतः पुराणप्रथितस्वपुरातननिधि जानन्तु भाषावैज्ञानिकाः । पुराणरत्नाकरगर्भस्थानि भाषावैज्ञानिकशब्दरत्नान्येवादाय आधुनिकभाषाविज्ञानस्य भाण्डागारं प्रवर्धयन्तु भूषयन्तु च । यथा शुक्तिः स्वगर्भे मौक्तिकं रक्षति, तथा पुराणरत्नाकरस्य एकैकं शब्दरत्नं स्वगर्भे महान्त-मितिहासं रक्षति । पुरातनं वृत्तान्तं प्रकाशयति । तन्नामकरणकारणं च सूचयति । यथा मेघः समुद्रस्य जलमादाय विश्वस्मिन् वितरति, तथा भाषाविज्ञानरसलुब्धा रसिकाः पुराणरत्ना-कराद् भाषावैज्ञानिकशब्दरत्नान्यादाय विश्वस्मिन् वितरन्तु । भाषाविज्ञानस्य भवनं वाऽलं-कुर्वन्तु, प्रसादयन्तु च ।

पुराणपद्धत्यै तादृशा भाषावैज्ञानिकशब्दा नेपथ्यरहिता निरावरणाः सन्त आत्मसमर्पणं करिष्यन्ति, यथा प्रेमपद्धत्या जाया आत्मनः समर्पयन्ति । उतत्वः पश्यन्न सुतरामेकः शब्दः सम्यग् विज्ञातो तदैव भवेत्, यदा पुराणस्य पुरातनस्रोतसा सह परिचिता भविष्यन्ति भाषा-विज्ञानरसरसिकाः ।

एवंप्रकारेणाधस्तादेतन्निरूपितं यत् पुराणं भाषाविज्ञानस्योपजीव्यं पूरकं मूलस्रोतो वा वर्तते । पुराणरत्नाकरेऽसंख्यानि भाषावैज्ञानिकशब्दरत्नानि सन्ति, तानि प्राप्तुं तस्य रत्नाकरस्यावगाहनं मन्थनं च कर्तव्यं भाषावैज्ञानिकैरिति सत्यं प्रतिपादितं "तदिदं विद्या-स्थानं पुराणं भाषाविज्ञानस्य पूरकमिति ।

अधुना कानिचित् पुराणप्रसिद्धानि निर्वचनप्रधानानि भाषावैज्ञानिकशब्दरत्नानि विदुषामग्रे परीक्षितुमुपस्थाप्यन्ते, येषां महत्त्वमुपरि बहुधा प्रतिपादितम् ।

१—सगरः	—गरेणा सह प्रादुभूर्तत्वात् ।
२—सागरः	—येषां स सगरो नाम सागरो येन खानितः ।
३—पृथिवी	—प्रथनात् पृथिवी इति यास्कः । पृथोः सम्बन्धात् इति वयम् ।
४—अहल्या	—हलं नामेह वैरूप्यं हल्यं तत्प्रभवं भवेत् । यस्य नास्तीह वै हल्यमहल्या तेन सा स्मृता (आदिकाव्ये)
५—कल्माषपादः	—शापजलस्य पादयोः प्रक्षेपात् चित्रितौ पादौ यस्य ।
६—अक्षपादः	—तत्त्वचिन्तने निमग्नो हि गौतमः एकदा गच्छन् अन्यत्रमनाः कूपे पपात । अतः तस्य पादे अक्षि प्रदत्तं भगवता । अतः अक्षपादो हि गौतमः ।
७—अश्मकः	—बहुदिनानि अयं गर्भ एवोवास । अन्ततः अश्मना ताडितो गर्भः मात्रा । ततः तज्जन्म जातम् । अश्मना ताडितः गर्भे यः स अश्मकः ।
८—नारीकवचः	—पृथिवीं निःक्षत्रियां कुर्वन् परशुरामः एकं क्षत्रियं हन्तुमधावत् तं काचिन् नारी वस्त्रावर्तें ररक्ष । अतः नारी एवं कवचं यस्य सः ।
९—मरुत्	—गर्भस्थं रुदन्तं बालं भ्रूणहा इन्द्रः प्राह मा रोदीः । अतः एतन्नाम जातम् ।
१०—मान्धाता	—धेट् पाने इति धातुरत्र। कः मां धास्यति इति पृष्ट इन्द्रस्तन्मुखे देशिनीं ददन् प्राह-"मां धास्यसि । अतः एतन्नाम जातम् ।
११—मरुत्तः	—अस्य जन्मकाले मरुतः बहुधा कीर्तिताः शार्दूलैः शुभाशंसकैः । अतः एतन्नाम जातम् ।
१२—सहस्राक्षः	—गौतमस्य शापात् सहस्रमक्षीणि अस्य ।
१३—गोत्रभित्	—पर्वतपक्षच्छेदनादिन्द्र एतन्नाम्ना प्रथितः । गोत्रान् गिरीन् भिनत्ति यः ।
१४—उपेन्द्रः	—१ द्वितीयः इन्द्रः वामनः २ उपगतः इन्द्रो यस्य गोवर्धन-धारणकाले, अत उपेन्द्रः श्रीकृष्णः ।
१५—परीक्षितः	—१ गर्भे विष्णुना परितः ईक्षणात् परीक्षित इति श्रीमद्-भागवतम् अथवा येन गर्भे विष्णुः परित ईक्षितः । २ परिक्षीणेषु वंशेषु जातत्वादिति देवीभा० ।
१६—विपाशा	—विगतः पाशो यस्यां नद्यां वसिष्ठस्य सा विपाशा ।

LOVE IN KALIDASA

Dr. S. S. Pandit*

The present article deals with the concept of Love, specially between man and woman, in Kalidasa, and its significance for us. But before coming to Love, the most fundamental emotion of life, I would like to say a few words on Beauty; for Love and Beauty are interrelated, and the existence of one generally depends on the existence of the other. It is another matter that Beauty comes within the purview of Love, but its contrary is not always true. Some writers hold that Beauty is born out of Love, while others believe that it is Love which is born out of Beauty. Yakshini in MEGHADUTAM is a fine example of feminine beauty:

तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वबिम्बाधरोष्ठी
मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ।
श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां
या तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ॥

(There she lives who is, as it were, the first creation of Brahma amongst women, slim, youthful (or fair in complexion) with pointed teeth, a lower lip red like a ripe 'bimba' fruit, thin at the waist, with her eyes like those of a frightened female deer, with a deep navel, slow in gait on account of heavy hips and bending a little low by the weight of her breasts.)

So is Malavika In MALAVIKAGNIMITRAM :

दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्तिवदनं बाहू नतावंसयोः
संक्षिप्तं निबिडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव
मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावरालङ्गुली
छन्दो नर्तयितुर्यथैव मनसि श्लिष्टं तथाऽस्या वपुः ॥

---

* Lecturer in English, St. Xavier's College Ranchi (Bihar)

(Her face has long eyes and lustre of the autumnal moon, the arms slope down by the shoulders. Her chest is compact with thick and swellng breasts; her sides smooth as though planed off. Her waist can be measured by the palm of the hand and her hips are broad and the feet have curved toes and her body is fashioned to suit exactly the fancy af the mind of a dancing master.)

Real Beauty does not require any external adornment: 'किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ।' [ABHI, I, 20] (what does not adorn one who is sweet and charming ?) Kalidasa asserts that a thing of beauty is always beautiful:

यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहैर्जटाभिरप्येवमभूत्तदाननम् ।
न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥

(Parvati's face looked as beautiful with matted locks as it did when her beautiful hair was adorned with sweet smelling flowers. The lotus flowers look beautiful not only when they are surrounded with black bees; they also look beautiful amidst water-plants.)

This idea has been made clearer in description of the physical beauty of Shakuntala the daughter of Nature:

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै—
रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।
अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥

(Her faultless beauty is a flower not yet smelt, a tender leaf not yet plucked with the nails, a gem not yet cut, the, fresh wine which has not yet been tasted; indeed the fruit of merits not yet divided. I know not whom the Ordainer will approach as the enjoyer of this Beauty.)

But physical beauty is not all. Love cannot find a permanent seat in the lover's heart if he is attracted by the physical beauty only.

Love is 'मूकास्वादवत्' (like the taste of something to a dumb). It is vary difficult to be expressed in words. Love is life's essence, without wnich life is meaningless, dull and dreary. Love has not much to do with physical beauty. Love born out of physical heauty cannot be called Love in real sense of the term; it is sex which may not have anything to do with Love. It is to be regretted that our sense of values about Love has been infected by the western sense of values and we have forgotten, to a great extent, our old and traditional norms of Love. An example of Love in the western sense is to be found in the attitude of Love of Charles Sherif, a typical modern English young man, in C. P. Snow 's early novel, THE SEARCH (1934): '. . . I' d got used to sex without love, I found it so difficult to imagine love and sex together for myself . . . .' (Penguin Edition, 1965, P. 235)

True Love is beyond description. With the advance of time and age it grows stronger. In the words of William Shakespeare,

"Love is not love
Which alters when alteration finds,
Or bends with the remover to remove. . .
Love is not Time' s fool, though rosy lips and cheeks
Within his bending sickle' s compass come;
Love alters not with his brief hours and weeks,
But bears it out ev'n to the edge of doom." (Sonnet No 116)

Such love has been termed 'shiva' or 'kalyan'in Sanskrit. What Bhartrihari, the great Sanskrit poet, tells about the duty and function of a true friend can be aptly said of Love: पापान्निवारयति योजयते हिताय [NITISHATAKAM, Verse 67] (dissuades from sin, persuades to good action).

Love is deepened by hardships and sufferings borne for the sake of Love. It grows a hundredfold in its intensity by obstacles. The ties of true love become stronger during the separation of the lover and the beloved. To quote Kalidasa :

स्नेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते त्वभोगा--
दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति ॥ (MEGH, 109) (They say Love withers away during separation--a thoughtless assertion: affection becomes accumulated as its desire for the object loved is intensified from non--enjoyment.)

Such Love is ideal Love and it can be attained by penance and sacrifice and is purified by 'वियोगाग्नि' (the fire of separation) But Love caused by the attraction of physical beauty is temporary and its ultimate result is sorrow and suffering. To Kalidasa physical beauty is a means, not an end in itself; it is to attract one 's love: प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता। [KUMAR, V, 1] (The object of Beauty is to win the lover's heart.) Parvati, being proud of her physical beauty, had gone to win Shiva as her husband but the result was injury and insult:

तथा समक्षं दहता मनोभवं पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥

(KUMAR, V, 1.)

(Seeing that Kamadeva was burnt to ashes by Shiva in her presence, Parvati, whose wish was unfulfilled, realised from the very core of her heart that her beauty was useless; for Beauty is that which wins the lover' s heart.)

When the power of her physical beauty failed to attain the desired object, she decided to win Shiva as her husband by penance and sacrifice, and, at last, her efforts proved fruitful. In ABHIJNANA SHAKUNTALAM, King Dushyanta was charmed by the physical

beauty of Shakuntala, but his love for her proved temporary. He had to lose her and could get her back again only after many years of separation, sacrifice and penance.

Blind Love, to Kalidasa is not ideal; it is fleeting having no firm footing. Shakuntala had to suffer the pangs of separation from her husband because her love for Dushyanta was blind. Being absorbed in thoughts about her lover Dushyanta, she conpletely neglected her duty—duty to take proper care of her guest Durvasas. Bodily Love separated from duty and responsibility is not ideal Love as presented in Indian classics. Moreover, love is not Sex; it is spiritual communion between the lover and the beloved.

This is how love has been presented in the works of Kalidasa, and this love is pure, sacred and selfless. A true lover is interested in winning his beloved' s mind and heart. If two souls join together on mental and spiritual planes, then there is real fulfilment of Love, and the lover who succeeds in achieving perfect communion of oneness with his beloved thinks little about physical union. Love, tc Indian classical writers in general and Kalidasa in particular, "is the hastening gravitation of spirit towards spirit'' and not of body towards body. It brings eternal bliss and "travels heavenwards".

In recent literature the concept of Love is based on foundations alien to those found in Kalidasa. By Love we understand the physical union of the Lover and the beloved.The worst thing is that the so-called intellectuals, in the name of ciuilization and modernity, make no distinction between Love and Sex. Kalidasa tells us what the true and real meaning of Love is. True Love rids man of the very idea of self and takes him into the world of eternal bliss. This bliss teaches man to make brother of everybody: वसुधैव कुटुम्बकम् (universal brotherhood).

Without Love one cannot live happily; his very existence becomes doubtful and shaky. Matthew Arnold, the Victorian English poet, also expressed his alarm a century ago. He said,

"Ah, love, let us be true
To one another for the world, which seems

To lie before us like a land of dreams,
So various, so beautiful, so new,
Hath really neither joy, nor love, nor light,
Nor certitude, nor peace, nor help for pain;
And we are here on a darkling plain
Swept with confused alarms of struggle and flight,
Where ignorant armies clash by night." (DOVER BEACH)

Arnold thinks that lovers must be true and faithful to each other if they are to live in the modern world in which things fall apart.

Kalidasa 's works present patterns of Love which are sublime and integrated. They retain the aesthetic and the physical contents of Love as it is ordinarily understood, specially in the west today, but emphasise the spiritual and transcendental meaning of Love as well. There is no denial ef Love as it is in our day-to-day affairs of life, but they also stress that this is not the full meaning and purpose for which this instinct of Love is bestowed upon man. Love is a means of making not only the physical life more meaningful and complete, but it is also a spiritual hunger which enriches the life of the soul and makes it achieve spiritual fulfilment.

In fact, Love in Kalidasa is depicted as a power which transforms man into a god. It is true that this interpretation is based on idealistic foundations. It is also true that it does not take into account the realities of life, realities which have been uncovered by Freud and other western writers. However, it is necessary to recognise the value of the patterns of Love as described by Kalidasa in his works. These interpretations may be unfashionable but they can reinvigorate the muddy waters of modern literature.

I would like to conclude by stating that if we understand Love as it is depicted in the works of Kalidasa then it will give us a more wholesome vision of life and will lead to a greater happiness both for the individual and the society as a whole than before.

सूचना

[अस्मिन्नङ्के प्रथमनिबन्धानन्तरमत्र यावद् ये शोध निबन्धाः प्रकाशितास्ते विहारप्रदेशीय-**छोटानागपुर-प्रमण्डलीय-संस्कृत-सम्मेलने** पठिताः सन्ति। तत्र सम्मेलने पठितानामन्येषां शोध-निबन्धानां मध्ये १—'रसनिष्पत्तिः-आचार्य-मम्मटश्च' तथा २—महाकविकालिदासस्य काव्येषु परिवारकल्याणम्' इत्येतन्नामकौ निबन्धौ पूर्वमेव प्रकाशितौ। 'परमार्थसुधा'परिवारो राँचीस्थ-संस्कृत-सेवासङ्घस्य मन्त्रि-महोदयान् प्रति एतदर्थमाभारं प्रकटयति यत्तैः शोधनिबन्धान् सम्प्रेष्य पत्रिकेयमनुगृहीतेति। —सहसम्पादकः]

●

पूर्वतोऽनुवृत्तम्—

घनावली श्यामापि नयनाभिरामा भवति।

जनः प्रीत्या वशीभवति न तु शक्त्या।

स्वल्पोऽपि दृढः संकल्पः अनल्पाय फलाय कल्पते।

भोजनानन्तरमेव सर्वा योजनाः प्रचलन्ति।

साहसमेव जीवनस्य रसः।

पराधीनता हीनताया जननी भवति।

आशा खलु सर्वा अपि दिशः प्रकाशयति।

योगो भोगो वा उद्योगेनैव सिद्ध्यति।

विश्वासवतां निराशतायाः किं कारणम् ?

आत्मानुशासनमेव आत्मविकाशस्य मूलं सूत्रम्।

नवीनता प्राचीनता वा सर्वत्र समीचीनतां नावहति।

मूर्खः सहायकोऽपि सुखदायको न भवति।

पाटवं सर्वत्र सौष्ठवं सम्पादयति।

परद्रोहः खलु अन्तिमा सीमा निजमोहस्य ।

बुद्धिमन्तोऽपि विश्वासानां दासा भवन्ति, हा हन्त !

वस्तुतः कर्षका एव आनन्दसुधावर्षकाः ।

गर्वः सर्वमपि खर्वीकरोति ।

मनःशुद्धिः बुद्धेरपि गरीयसी भवति ।

अप्रियसङ्गः रङ्गे भङ्गः ।

सर्वत्र आत्मीयताबुद्धिः परमा आध्यात्मिकी सिद्धिः ।

मुहूर्तमपि धूर्तस्य सङ्गतिः हानिकरी भवति ।

हृदयस्य दाहः वारिप्रवाहेण न शाम्यति ।

वर्षायां छत्राणि इव जीवने समाचारपत्राणि परमावश्यकानि ।

शैशवे कृतोऽभ्यासः पाश इव मनुष्यं न मुञ्चति ।

यदि देशे दैन्यं तदा सैन्येन किम् ?

ये साहसमहोदधेरन्तःकणान् स्पृशन्ति त एव अनर्घान् मणि-गणान् प्राप्नुवन्ति ।

अव्यवस्था एव संस्थाया विनाशं करोति ।

कदाचित् अकार्य्यमपि अनिवार्य्यं भवति ।

एकक्षणस्यापि अपायो जीवनं प्रति अन्यायो भवति ।

धर्मतो भ्रष्टः सर्वतो नष्टः ।

आयासं विना इतिहासस्य निर्माणं न भवति ।

यथा कान्तानां तथा सिद्धान्तानामपि बन्धनं दुर्बोधनोयं भवति ।

भोजने आज्यं परमं राज्यम् ।

प्रीतेः विचित्रा रीतयो भवन्ति ।

शिशूनां वाणी कं वा प्राणिनं न सुखाकरोति ।

उद्यमैः दरिद्रा अपि इन्द्रा भवितुमर्हन्ति ।

क्रोधः खलु बोधस्य सुमहान् अवरोधः ।

दम्भः मानवस्य आरम्भमेव दूषयति ।

एकस्तु दोषः तत्रापि रोषः ।

सुस्पष्टा वाचः काच इव सर्वमर्थं सम्यक् प्रकाशयन्ति ।

गृहप्रबन्धा इव निबन्धा अपि अनायास-साध्या न भवन्ति ।

बुधानपि क्षुधा बाधते ।

सतां सङ्गः सर्वमपि अमङ्गलं हरति ।

वृषीसु उपवेशनेन कृषिः साधीयसी न भवति ।

सौजन्यं पर्जन्य इव परमाह्लादकं भवति ।

वेदः स्वेदश्च अविच्छेदेनैव जगत्कल्याणं कुरुतः ।

सुष्ठु प्रयुक्ता वाणी कस्य वा कल्याणं न साधयति ।

सर्वदा एकस्थाने स्थितिः अपरा मृतिरेव ।

क्वचिद् दूषणानि अपि भूषणानि भवन्ति ।

यदेव अभ्यस्तं भवति तदेव प्रशस्तं भवति ।

अल्पभोजनं दीर्घजीवनम् ।

धर्मतो भ्रष्टः सर्वतो नष्टः ।

धर्मस्य मर्मज्ञा विरलाः ।

अन्धा वरं, परं धर्मान्धा न वरम् ।

कुष्माण्ड-ब्रह्माण्डयोः किं सादृश्यम् ।

मक्षिकाः सर्वभक्षिका भवन्ति ।

विषयाः किसलया इव स्निग्धा अपि विषदिग्धा इव विनाशका एव ।

यथा मूलं तथा चूलम् ।

शैशवानि कुतूहलवैभवानि ।

निदाघतप्ताः छायास्विव कुटुम्बिनो जायासु विश्रान्तिं लभन्ते ।

मनसो ग्लानिः महती हानिः ।

अश्लीलचित्राणि कपटमित्राणि इव प्रच्छन्नविनाशकानि ।

राष्ट्रभाषा राष्ट्रोन्नतेर्बलवती आशा भवति ।

हंसानां शुक्लता प्रशंसां नापेक्षते ।

निद्रया विना इन्द्रस्यापि न सुखम् ।

सर्वत्र समबुद्धिरेव आत्मशुद्धेः प्रधानं साधनम् ।

कुलीनानां शालीनता स्वाभाविकी ।

कुलीना दीना अपि शालीनतां न परित्यजन्ति ।

ये चलन्ति ते एव स्खलन्ति ।

महान्तः एकेनापि उपकारेण भाराक्रान्तमिव आत्मानं मन्यन्ते ।

काले प्रयुक्तानि सूक्तानि मुक्ताभरणानीव वाचं चमत्कुर्वन्ति ।

प्रवासे सर्वेषां विश्वासो न कर्तव्यः ।

दीनानां दैन्यं पीना न जानन्ति ।

मात्सर्य्यं नाम सुमहत् अनार्य्यत्वम् ।

आर्य्यस्वभावानां मात्सर्य्यं कुतः ?

यदि शिक्षा केवलमुदरपूरणाय तर्हि भिक्षायां को दोषः ?

एकस्तु व्यालः तथापि विशालः तत्रापि करालः ।

यदेव घातकं तदेव पातकम् ।

अवस्थाभेद एव व्यवस्थाभेदस्य हेतुर्भवति ।

मनुस्यः आत्मनैव गौरवं गच्छति आत्मनैव रौरवं गच्छति ।

अहन्ताया अङ्कुराण्यपि भयङ्कराणि भवन्ति ।

सुभाषितानि मर्त्यलोकस्य अमृतानि ।

प्रीतिः नौका इव मनुष्यं तारयति च मारयति च ।

क्वचित् हास एव नाशस्य कारणं भवति ।

कुशलानां प्रतिकूला अपि अनुकूला भवन्ति ।

आर्याः खलु अकार्येषु न प्रवर्तन्ते । —क्रमशः

द्वितीयवर्षीयचतुर्थाङ्कादग्रे—

ब्रह्मचिन्तनपरम्पराया विकासः

डॉ० राजेन्द्रप्रसादद्विवेदी*

उपनिषत्साहित्यकालात् पूर्वं ब्रह्म 'नासदासीन्न सदासीत्तदानीमिति'[1] रूपेण कल्पितावस्थायां सृष्टिकार्ये दृष्टं भवति। अत्र ब्राह्मी स्थितिः कुत्रचिद्बहुत्वरूपा कुत्रचिच्चैकत्वरूपा उपलभ्यते। 'एकं सद्बहुधा विप्रा वदन्ति' इत्यादिश्रुतिदर्शनात्। ब्रह्म एकरूपे अनेकरूपे च प्रारम्भकाले दृश्यते। अस्य व्याप्तिशक्तिरपि अत्र स्वीकृतास्ति। अनन्तरं ब्राह्मणसाहित्ये इदं ब्रह्म सर्वसमर्थदेवरूपेण कार्यं करोतीति लभ्यते। अस्य आनन्दमयत्वं प्रकाशमयत्वम् अमृतत्वं च तत्र दृश्यते। परन्तु उपनिषत्समाम्नाये ब्रह्मविषयकधारणा उत्कर्षं प्राप्य विश्वजनीना भवति। अध्यात्मदर्शनस्य विश्वज्ञानकोशरूपेण यदि काचिदस्ति तत्तु उपनिषदेव। परन्तु गफमहोदयः ह्यूममहोदयश्च उपनिषद्गूढार्थहीनौ तस्या उत्कृष्टत्वमुपहसतः।[2] किन्तु उपनिषदि यत्प्रतिपादनं कृतमस्ति तद्विश्वनिर्माणसम्बन्धिसिद्धान्तस्य प्रथम आयासो निश्चयमेव रोचको महत्त्वपूर्णश्च वर्तते।

दर्शनशास्त्रस्य मूलभूतसमस्या एव उपनिषदो विषयः तच्च सत्यस्यान्वेषणम्। आत्मस्थितिज्ञानाभावे वयमसन्तुष्टाः सन्तः प्रथमं व्याकुलमनसः पृच्छामः—कुतो वयमुत्पन्ना निवसामः गमिष्यामश्च। कश्च दुःखं सुखं वा शास्ति। किं तत्र कारणं कालः उत प्रकृतिः अथवा पुरुषः परब्रह्म इति। केन प्रेरितं सन्मनः स्वाभिलषितप्रयोजनं प्रति अग्रसरं भवति। "केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः। केनेषितः वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति।"[3] अत्र प्रारम्भिकरूपेण प्रतिपादितस्य कारणस्य ज्ञाने इन्द्रियाणामसामर्थ्यं प्रतिपाद्यते। कथं तानि एव कार्यरूपाणि कारणानि भवितुमर्हन्ति! निश्चितमेव कापि एतादृशी सत्ता स्यात् यस्यां परमसत्तायां स्वयम्भूत्वं स्यान्न यदन्यतरसत्तामपेक्षते। यदभ्यन्तर एव मनोऽपि आश्रयं गृह्णाति। ज्ञानमनइन्द्रियाणि तेषां विषयाश्च सर्वाणि च प्रतिबन्धरूपाणि अव्यापकानि न सत्यानन्दप्रदायकानीति। सांसारिकसुखभोगा-

* प्राध्यापकः—स्नातकोत्तरसंस्कृतविभागस्य, राँची।

१. ऋग्वेद (नासदीय सूक्त) १०।१२६

२. दी थरटीन प्रिंसिपल उपनिषद्स पृ० २ (ह्यूम)

३. केनोप० १।१

दयस्तु क्षणमात्रस्थायिनः जरायां देहावसाने च विनाशशीला न नित्याः । स्थाय्यानन्द-प्रदायकास्तु नित्यपदार्था एव । धर्मस्य क्षेत्रेऽपि नित्यजीवनप्राप्त्यर्थं प्रार्थना क्रियते । एवम् कालाघातरहिता एकैतादृशी सत्ताऽवश्यमेव स्यात् या आनन्दप्रदायिनी अभिलाषपूरयित्री चास्ति । उपनिषत्कारा ऋषयो यथार्थसत्ताप्राप्तिमार्गं प्रयच्छन्ति तत्कृते च मानवः प्रार्थयते—असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्मा अमृतं गमय ।[1] एवं सज्ज्योतिरमृत-स्वरूपस्य कस्यचित् तत्त्वस्य ज्ञानं पारमार्थिकं भवति । परन्तु न तन्मनसा मनुते, चक्षुषा दृश्यते, श्रोत्रेण च श्रूयते । तदेव ब्रह्म इति केनोपनिषदि प्रतिपाद्यते—"यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इति श्रुतिप्रति-पादनात् ।[2] एकस्य सतः सर्वत्र व्यापकत्वमत्र स्वीक्रियते परन्तु तस्य रूपं प्रति न कापि आकृतिरुदाह्रियते । सद्रूपेणात्मनो ब्रह्मपर्यायस्य जीवनाधारार्थे प्रयोगो दृश्यते स च अहं-स्वरूपक इति इन्द्रप्रजापत्योः संवादेन छान्दोग्ये समर्थ्यते । तथा च श्रुतिः—आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः विशोको विजिघित्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः ।" (छान्दो० ८।७।३)

एवं निर्वक्तुं द्रष्टुं चाशक्यं ब्रह्म इति प्रथमं दृश्यते उपनिषदि । अनन्तरं तस्य आत्मरूपेण व्यापकता प्रतिपाद्यते । स चात्मा कर्त्ता परिवर्तनेषु सामान्यतया वासी जाग्रत-स्वप्नसुषुप्तिमृत्युपुनर्जन्मसु मुक्तावपि च समभावेन स्थाता एक आवश्यकोऽवयव इति च बृहदारण्यके वर्ण्यते । स आत्मस्वरूपं कीदृशमिति विचार्यमाणे आत्मब्रह्मशब्दयोरेकत्वं च 'अयमात्मा ब्रह्म' (बृहदा० २।५।१९) इत्यादिश्रुत्या बोध्यते । ब्रह्मशब्देन च 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्ब्रह्म (तै० ३।१।१) इति श्रुतौ जगज्जन्मादिकारणस्य आत्मनः जगज्जन्मादिकारणत्वं सिध्यति । अत आत्मनः प्रमाणे चक्रकदोषस्य सम्भावना निरस्ता भवति । ब्रह्म तु पूर्वं निर्विकल्परूपेण प्रतीयते । पश्चात् आत्मरूपेण तस्यावगमो व्यापकगुणसमन्वितं भवति । व्यापकतायाः प्रदर्शनक्रमे बृहदारण्यके उक्तम्—अयमेवात्मा श्वासकाले श्वासः वचने वाणी दर्शने चक्षुः श्रवणे श्रोत्रं विचारे च मन इति कथ्यते ।[3] 'अहमेव इदं सर्वोऽस्मि' (बृहदा० ४।३।२३) इति श्रुत्या आत्मनः विश्वत्वं ब्रह्माण्डत्वं च दृश्यते । तथाप्ययमात्मा न दृष्टिविषयकः । तथाहि साक्षी आत्मा चेतनां प्रकाशयति । न कदापि चेतनाया विषयो भवति । नायं स्वयमेव

---

१. बृहदा० १।३।२७

२. केनो० १।१।६

३. बृहदा० १।४।७ कौषी० अ० ३

विचारोऽपितु समस्तविचार एतत्कृत एव, न चायं दृश्यः किन्तु द्रष्टैव। तस्मात् तदाकृतिप्रत्यक्षं न सम्भवति।

तैत्तिरीयोपनिषदि भृगुः पितरं वरुणमासाद्य ब्रह्मस्वरूपविषये पृच्छति। लक्षणं प्राप्य स अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्। प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्। मनो ब्रह्मेति व्यजानात्। विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात्। आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् (तैत्तिरीयो० ३।१—६) अन्नं तु नैव ब्रह्म भवितुमर्हति भूतत्वात्परिवर्तनशीलत्वाच्च। ब्रह्मणः प्राणत्वस्वीकारेऽपि नैव समाधानम्, प्राणमयजगति चैतन्यघटकविषयस्य जीवनतत्त्वेनाप्रतिपादनात्। ज्ञानात्मिका चेतना तु जीवनप्रकृतिभ्यां विलक्षणा समस्तप्राणधारकप्रक्रियामूर्धन्यरूपा भवति। मनस्त्वमपि ब्रह्म नैव सम्भवति बौद्धिकविषयाणां मनोजन्यज्ञानानिर्वाच्यत्वात्। ननु विज्ञानं बुद्धिर्वेति ब्रह्म इति चेन्नैवम् बौद्धसम्प्रदायविशेषाभ्युपगमात्। एवं ब्रह्म अत्र सर्वथा इत्थमित्यभिधानहीनं भवति। यथार्थसत्ता विचाराद् भिन्ना तुरीयावस्थाबोध्या ऐक्यप्रतिपादिकाऽस्ति। आनन्दमयता तस्या एव परिणामो यत्र ज्ञाताज्ञेयज्ञानानामेकाकारता भवति। अत्रागत्य ब्रह्मसम्बन्धी विचारः पूर्णतामेति यत आनन्दस्य शाश्वद्बोध एव तज्जिज्ञासाहेतुः। इयमेव परमसत्ता। अयमानन्दः क्रियाशीलः सुखानुभवात्मको नित्यश्चास्ति। अयमेव आत्मा सर्वभूतोपकारको जनकश्च 'स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिताः, एवमेव अस्मिन् आत्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मानः समर्पिताः' इति श्रुतिदर्शनात् (बृहदा० २।५।१५)।

उपनिषत्काले ब्रह्म आत्मा च समानार्थकः।[१] कुत्रचित् ब्रह्मणोऽन्यत्र च आत्मनः प्राचीनत्वं गीयते।[२] वस्तुनि तेजस्त्वन्तु आत्मचैतन्यमेव भवति। चैतन्यहीने पदार्थे नात्मत्वमिति उपनिषत्सम्मतिः।[३] 'सत्यस्यात्मेति वा अहमेतमुपासे....एवमुपास्ते सत्यस्य आत्मा भवति' (वासुदेवो० ३।३) इति श्रुतिप्रतिपादनात् आत्मनः सत्यत्वं प्रतीयते। अयमेव आत्मा देवानां जनयिता च 'आत्मा देवानां जनिता प्रजानाम्' इति श्रुतिदर्शनात्। आत्मा एव सर्वतः प्रियो भवति। न तद्वत् कश्चिदपि पदार्थः प्रिय इति बृहदारण्यके दृश्यते— "स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति।" एवमेव पुत्रः वित्तं क्षत्रं लोकः देवः सर्वमपि आत्मनः प्रियत्वे प्रियो भवति। तस्मादयमेव आत्मा द्रष्टव्यः श्रोतव्यः मन्तव्यो निदिध्यासितव्यश्चेति।[४] मायया आत्मा

१. तद्ब्रह्म अमृतं स आत्मा—छान्दोग्यो० ८।१४।१, २।५।१६ (बृहदा०)

२. आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्—ऐतरेयो०—१।१

३. तत्तेजम् आत्मचैतन्यस्वरूपम्—नृसिंहोत्तरतापनी० ।३

४. आत्मा वारे.........बृहदा० २।४।५

—क्रमशः

अभिनव-साहित्य-परिचयः

१. **नाटचपञ्चगव्यम्**—रचयिता—डॉ० राजेन्द्रमिश्रः प्राध्यापकः—संस्कृतविभागस्य, प्रयागविश्वविद्यालयः, प्रयाग। प्रकाशकः—वैजयन्तप्रकाशनम्, द्रोणीपुरम्, जौनपुरम् (उ० प्र०)। आकारः—रायल। पृष्ठानि--५८। मूल्यम्--३-००।

अभिराजराजेन्द्रमिश्रप्रणीतं 'नाटयपञ्चगव्यम्' पञ्चानां (कवि सम्मेलनम्, राधामाधवीयम्, फण्टूसचरितभाणः, नवरसप्रहसनम्, कचाभिशापम्) गव्यत्वेनारोपितानां भाणप्रहसनादिलघुरूपकप्रभेदानां संग्रहात्मकं ग्रन्थरत्नमिदं संस्कृतवाङ्मयार्णवस्य यशःसौरभं वितन्वत् सचेतसां चेतःसु कमप्यपूर्वं विच्छित्तिविशेषं जनयतितराम्।

साग्रहं सानुरोधञ्चानुबन्धे यदस्यानुशीलं याथातथ्यायावश्यं विधेयं सचेतोभिः।

२. **अकिञ्चनकाञ्चनम्**—आकारः—डबलडिमाई। पृष्ठानि—३४। मूल्यम्—३-००। अन्यत्पूर्ववदेव।

यूनानदेशीयः कश्चन लोभाभिभूतचेता राजा सद्गुणविमुखः स्वकीयकोषागारं सुवर्णभरभरितं कर्तुमनास्तच्चिन्तापरायणो बभूव। एकदा रात्रौ स्वप्ने केनचिद् दिव्यपुरुषेण प्राप्तवरः प्रसन्नः सन् यं कमपि अस्पृशत् स च स्वर्णमयः पदार्थः सञ्जातः। क्रमेण स्पृष्टाया अतिशयवात्सल्यभाजनभूतायाः कन्यायाः स्वर्णमयीत्वं निर्जीवत्वञ्चाभिवीक्ष्य शोकसंतप्तोऽभूत्। तद्दशामनुस्मरन् तस्य बाल्यकालिकः सुहृद् भगवन्तमाराध्य तादृग्दुर्दशापतितं राजानं विमोचयामास। इतः परं लोभस्य परिणामं विज्ञाय ततः पराङ्मुखीभूय प्रजासंरक्षणे दत्तावधानो जातश्चायं राजेति वृत्तमधिकृत्य भारतीयनाट्यशास्त्रीयां पद्धतिमनुसरन् स्वप्रतिभयोद्भासितामिमां कृतिं व्यरचयदयं महाकविः।

३. **नवाष्टकमालिका**—आकारः—डबलडिमाई। पृष्ठानि--४८। मूल्यम्--३-००। अन्यत्सर्वं पूर्ववदेव।

भक्तिभावप्रवणमानसेनाभिराजराजेन्द्रमिश्रेण संदृब्धेयं 'नवाष्टकमालिका' जनजन्मान्तरसञ्चितकालुष्यकुलमुद्धूयामलान्तःकरणे शुचिताङ्कुरं समेधयन्ती तत्तद्देवाधिदेवानां परमां कृपालुतां प्रकटयति।

अत्राचिन्त्यानन्दचिन्मयभगवत्स्वरूपाणां गणपति गौरीशारदाशङ्करविष्णु—रामकृष्णहनुमतां वाल्मीक्यादिमहाकवीनाञ्च स्तोत्रकदम्बकं विरचय्याव्याजधिया स्वस्य दैन्यादिकभावभरमात्मनिवेदनञ्च विजृम्भयन् स्तवनकर्मप्रवीणान् निसर्गसर्जनपटून् सुतरामुच्छलदुज्ज्वलभक्तितुन्दिलान् विदधाति सहृदयान् प्रणेतृवरः काव्यपथमधिरुह्य।

—गोविन्दपाण्डेयः

४. **लक्ष्मीशतकम्**—प्रणेता—विद्याभूषणः श्री चि० मा० वेङ्कटराघवाचार्यः। प्राप्तिस्थानम्—2-2-647-77--D, Srinivasa Nagar, Bagh Amberpet. HYDERABAD--13। आकारः—डबलक्राउन। पृष्ठानि—३२। मूल्यम्—०-५०।

महिमशालिन्याः श्रीनृसिंहवामाङ्कगताया महालक्ष्म्याः स्तवनं द्व्यभिर्दशाधिकशतसङ्ख्याकाभिरार्याभिः सुललितपदेषु ग्रथितम्। कवयितुरुक्त्यनुसारेण स्वप्ने लक्ष्म्यादेशेन शतकमिदं विरचितम्। सर्वा अप्यार्याः प्रायो यथाऽनुप्रासादिकैरलङ्कारैरलङ्कृतास्तथैव भावगाम्भीर्यमपि बिभ्रतीति मणिकाञ्चनयोगोऽत्र वरीवर्ति। किन्तु सम्यक् प्रूफसंशोधनाभावादनेकत्र जाता अशुद्धयोऽकस्मादेव समुद्वेजयन्ति। श्रीलक्ष्मीशतकेन सहात्र श्रीकृष्णपञ्चामृतम्, श्रीशपादाब्जपञ्चकमाचार्यपञ्चकञ्चेति स्तोत्राण्यपि नानाछन्दोभिरुपनिबद्धानि यानि भक्तिभावनाभरितचित्तानां भक्तानां चेतांस्यावर्जयितुं सुतरां समर्थानि।

५. **मङ्गलमालिका**—प्रणेता प्राप्तिस्थानञ्च पूर्वोक्ते एव। आकारः—डबलक्राउन। पृष्ठानि—८। मूल्यम्—भक्त्या पठनम्।

श्रीकृष्णमङ्गलम्, श्रीवैनतेयमङ्गलम्, श्रीहनूमन्मङ्गलं तथा श्रीत्यागराजमङ्गलमिति नामभिः शीर्षकैस्तत्तद्देवताचतुष्टयस्य स्तुतयोऽत्र विराजन्ते। अनुष्टुप्प्रमुखेषु वृत्तेषु गुम्फितानां चतुर्णां स्तोत्राणां मध्ये प्रथमे एकादश, द्वितीये चतुर्दश, तृतीये विंशतिश्चरमे च द्वादश श्लोकाः सन्ति। लघुन्यपि स्तोत्रसङ्ग्रहेऽस्मिन् भावप्रकर्षो हठादेव पौनःपुन्येन तानि पठितुं प्रेरयतीत्यहो कवित्वम्।

६. **विद्योत्तमानाटकम्**—रचयिता—पं० विष्णुदत्तत्रिपाठी। प्रकाशकः—पं० कृष्णदत्तत्रिपाठी, अमरकंटक-राजकीय-संस्कृत-पाठशाला, अमरकंटक, शहडोल, मध्य-प्रदेश। आकारः—डबलक्राउन। पृष्ठानि—५५। मूल्यम्—०·७५।

पञ्चष्वङ्केषु विभक्तेऽस्मिन् नाटके जनश्रुत्या प्रसिद्धं विद्योत्तमा-कालिदासयोराख्यानमितिवृत्तरूपेण गृहीतम्। भाषायाः सारल्यातिशयात्संस्कृतानभिज्ञोऽपि सम्पूर्णं वस्तु सुगमतयाऽत्रत्यमवगन्तुं पारयिष्यति। पुरुषपात्राणां स्त्रीपात्राणाञ्च सङ्ख्याबाहुल्यादभिनये रङ्गमञ्चोपस्थापने च किञ्चित्काठिन्यमिव प्रतिभाति। संस्कृतस्य प्रचार-प्रसारदशा साम्प्रतं यादृशं सुगमतमं मनोरञ्जकं च पुस्तकमपेक्षितं विशेषतो रूपकक्षेत्रे तद्दृष्ट्येदं सर्वथोपयुज्यते। निश्चितमेव रचनयाऽनया प्राथमिकोऽपि छात्रः मनो रञ्जयितुं तथाऽभिनवग्रन्थप्रणेता सत्प्रेरणां लब्धुं प्रभविष्यतीति दृढं विश्वसिमः।

७. अनुसूयाचरितनाटकम्—लेखकः प्रकाशकश्चोपर्युक्तौ। आकारः—डबलक्राउन।
पृष्ठानि—१०४। मूल्यम्—१·२५।

नवसङ्ख्याकेष्वङ्केषु प्रसृतेऽत्र प्राधान्येनानसूयाया एव चरितमुपनिबद्धम्। भाषा सुगमतमा भावानुरूपिणी च विद्यते। पुरुषपात्राणि स्त्रीपात्राणि च बहूनि सन्ति। नाटकेऽस्मिन् क्लिष्टेनेतिवृत्तेन वर्णाश्रमव्यवस्था सविस्तरं व्याख्याता। ग्रन्थाध्ययनेन पुरातनी सामाजिकव्यवस्था स्मृतिपथमायाति। आश्रमाणां धर्मा अत्र पृथक्-पृथक् विभिन्नपात्रद्वारेण विशेषतः प्रतिपादिताः। नाटककर्तुर्भारतीयसंस्कृतिं पुनरुज्जीवयितुमत्र सफलः प्रयासो वर्तते।

—विद्याधरद्विवेदी

★

समीक्षणार्थं प्राप्तानि पुस्तकानि

१—काव्यप्रकाशदर्पणः

२—साहित्यमञ्जरी

३—संस्कृते नारीशब्दचित्रावली

४—कादम्बरीनाटकम्

★

सरस्वती श्रुतिमहती महीयताम्

—महाकविकालिदासः

★

ACHHRURAM KALKHOF & Co.

(SHELLAC) RIVATE LIMITED

25/26 STEPHEN HOUSE

Calcutta-1

★

इतिनामकेन विश्वविश्रुतेन लाक्षाप्रतिष्ठानेन

सुरभारती-सेवायै

सादर-समर्पणम्

★

प्रज्ञाया महत्त्वम्

(१)

न लोके दीप्यते मूर्खः केवलात्म-प्रशंसया ।
अपि चापिहितः श्वभ्रे कृतविद्यः प्रकाशते ॥

(२)

असदुच्चैरपि प्रोक्तः शब्दः समुपशाम्यति ।
दीप्यते त्वेव लोकेषु शनैरपि सुभाषितम् ॥

(३)

मूढानामवलिप्तानामसारं बहु भाषितम् ।
दर्शयत्यन्तरात्मानमग्निरूपमिवांशुमान् ॥

(४)

एतस्मात् कारणात् प्रज्ञां मृगयन्ते तथाविधाम् ।
प्रज्ञालाभो हि भूतानामुत्तमः प्रतिभाति मे ॥

(महा० शान्तिप०–२८७, ३१–३४)

विद्वन्मोदावहा सूचना

एतत्पत्रिकायाः प्रधानसम्पादकानां श्रीमदाचार्यसत्यनारायणशर्ममहोदयानां शर्मण्यदेशीयाऽऽकाशवाणीतः प्रसारितानां संस्कृतप्रवचनानां सङ्कलनात्मकस्य ग्रन्थचतुष्टयस्य प्रकाशनं पूर्वं यथा सम्पन्नं मन्ये तेन मनीषिणोऽपरिचिता न भवेयुः। सौभाग्यादस्माकमेतेषां साहित्यदर्शनव्याकरणादिविषयकबहुविधप्रवचनानां बहुमूल्यं सङ्कलनमेकं 'प्रवचन-पराग' इति नाम्ना प्रकाश्यमानं वर्तते ।

पुस्तकरत्नमिदं न चिरादेव प्रकाशितं सम्भूय प्रदीपयिष्यति साहित्यरसिकानां हृदयमन्दिराणीत्याशास्यते ।

—व्यवस्थापकः